Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

OUD HOUT

ALS LAATSTE RUSTPLAATS

4
2026

FOTO RCE, MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

4 | **Oud hout**
Een in Ouderkerk aan de Amstel opgegraven, nog bijzonder gave boomstamkist blijkt een stille getuige van een verdwenen landschap.

FOTO KAREN POLDER

22 | **Liefde voor lakstempels**
Duizenden lakstempels verzamelde John Polder. Na zijn overlijden gingen twee dochters op zoek naar een goede bestemming.

FOTO VINCENT HUIBERS

26 | **Tijdelijk of tijdloos?**
Ook graffiti in de openbare ruimte kan uitgroeien tot erfgoed. Hoe valt te bepalen welke muurschildering het beschermen waard is?

FOTO RCE

30 | **Wondere wereld**
Haar sculpturen zijn abstract en figuratief, speels en monumentaal. Een overzichtstentoonstelling werpt nieuw licht op het unieke werk van Lotti van der Gaag.

VERDER IN DIT NUMMER

3 | **In Kort Bestek**
8 | **Geschenkwoningen**
10 | **Kunst Zoekt Plek**
11 | **Zandwinning**
12 | **Watersysteem**
15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
16 | **Brandtoren**
18 | **Kijk!**
20 | **Wrakduik Waddenzee**
25 | **Drie Dingen**
29 | **Het Monster**
33 | **HisGIS**
34 | **Publicaties**
36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde *Dwarsdoorsnede van een in het veen gevonden eik, gestorven in het tweede millennium voor Christus. Zie pagina 4*

FOTO RCE, MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

Bron voor de toekomst

Wat kan erfgoed betekenen voor de grote opgaven van deze tijd? Het is een vraag die ons bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bezighoudt. Want erfgoed vertelt niet alleen waar we vandaan komen, zodat we het heden beter begrijpen, maar we zetten erfgoed ook in bij het vormgeven van de toekomst.
Neem onze wateropgave. Na een lange droge zomer staat ons mogelijk een uitzonderlijk natte winter te wachten. Oude waterkaarten laten zien hoe vorige generaties het land inrichtten en waar ruimte was om water vast te houden. Handig, nu we zoeken naar oplossingen voor wateroverlast en droogte. Toen een paar jaar terug een moderne zeesluis even niet werkte, bleek een zeventiende-eeuwse sluis in staat een stedelijke overstroming te voorkomen. Erfgoed is hier een werkende kracht in het heden.
Op de Dutch Design Week zag ik vijf ontwerpteams onder de titel *WaterWerkt in het Dommeldal* vernieuwende ideeën presenteren voor de toekomst van het watermolenlandschap, waarin natuur, landbouw, recreatie en erfgoed samenkomen. Inspirerend!
Of neem de interactie tussen mens en milieu. De ontdekking van een vroegmiddeleeuwse boomstamkist vormde aanleiding voor dendrochronologisch onderzoek naar veeneiken. Daarmee krijgen we meer zicht op de ontwikkeling van het landschap en op de wisselwerking tussen mens en milieu door de eeuwen heen. Zulke kennis helpt ons hoe we vandaag met onze leefomgeving omgaan.
Of neem onze gezondheid. Steeds opnieuw verschijnen er onderzoeken die aantonen dat een dagelijkse portie erfgoed en kunst goed is voor onze gezondheid, onze geest en ons geluk bevordert en ons langer laat leven. Kunst bekijken, een monument bezoeken of door een historisch landschap wandelen kan verwondering, verbondenheid en rust bieden. Dus maak een mooie winterwandeling naar de brandtoren op het Rozendaalse Veld, ga de geschenkwoningen opzoeken, duik in de erfgoedatlas voor alles wat je eigen omgeving bijzonder maakt. En beleef plezier aan het lezen van dit Tijdschrift.

Susan Lammers, algemeen directeur

FOTO RCE, BAS KIJZERS

NUL VROUWEN

De Nul- en ZERO-kunst in de jaren 60 en 70 wordt vooral geassocieerd met mannelijke kunstenaars. Met monochroom werk vol herhaling braken kunstenaars als Armando en Jan Schoonhoven met de persoonlijker schilderkunst. Dat ook vrouwen een belangrijke rol speelden in deze baanbrekende stroming, is onderbelicht gebleven. Museum van Bommel van Dam in Venlo brengt daar verandering in met de tentoonstelling *nul vrouwen*. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leent een wandkleed van Wil Fruytier, twee hortisculpturen van Ferdi en een dertiendelig wandkleed van Ria van Eyk. Te zien van 12 december 2026 tot en met 23 mei 2027.

FOTO RCE

Penis Vulgaris van Ferdi

WEERBAAR ERFGOED

Binnen de Europese Unie worden regelmatig partnerschappen gesloten om samen aan maatschappelijke opgaven te werken. Voor het eerst is erfgoed nu het onderwerp van zo'n internationale samenwerking. Hoofddoel van het partnerschap Resilient Cultural Heritage, dat dit najaar werd gelanceerd, is het versterken van kennis over klimaatimpact op erfgoed. Ook bespreken de partners hoe erfgoed kan bijdragen aan klimaatneutraliteit en weerbaarheid tegen klimaatfenomenen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is namens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap betrokken. De looptijd is in eerste instantie tien jaar.

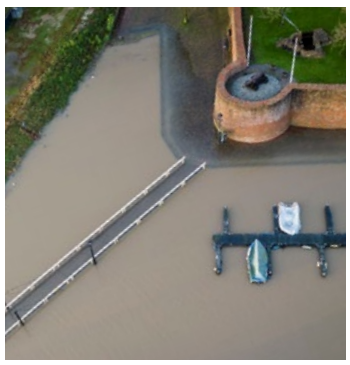

FOTO CEES VAN DER WAL

Hoogwater bij Leerdam

RIJKE KLEUREN

Met haar foto van de Statenzaal in Zwolle is Tirsa Lemmert de winnaar van de Open Monumentendag Fotowedstrijd 2026. De jury viel vooral voor de rijke kleuren, de compositie en de dieptewerking. 'Het beeld nodigt uit om langer te kijken en steeds nieuwe details te ontdekken.' Lemmert wint een cadeaubon en een fotoafdruk. De Open Monumentendag Fotowedstrijd wordt georganiseerd door Nederland Monumentenland in samenwerking met Natuurmonumenten, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en een reeks andere erfgoedorganisaties.

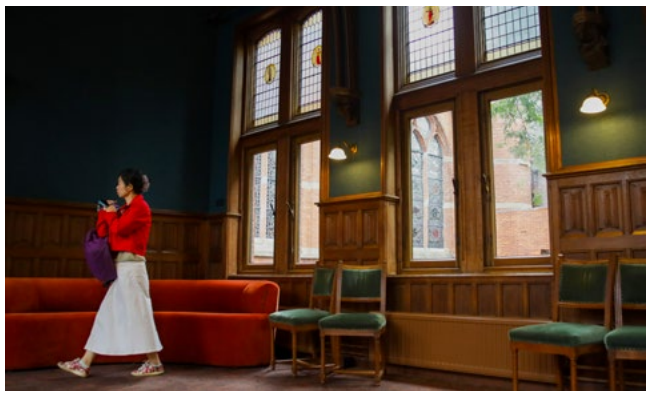

FOTO TIRSA LEMMERT

De winnende foto toont de Statenzaal in Zwolle

QUEER PERSPECTIEVEN

Maaike Rikhof heeft de Museumtalentprijs 2026 gewonnen. Rikhof, tot voor kort conservator bij het Frans Hals Museum maar inmiddels als onderzoeker verbonden aan het Rijksmuseum in Amsterdam, weet inclusie structureel te verbinden aan museumbeleid, collectiebeheer, onderzoek en presentatie, aldus de jury. Bijzonder is haar manier om queer perspectieven te integreren in vaste collectieopstellingen en traditionele classificatiesystemen kritisch te herzien. 'Mijn doel is dat zoveel mogelijk mensen zich herkennen in het museum', stelt Rikhof. 'Ik wil laten zien dat queer mensen er altijd al zijn geweest.' Ze ontving een geldprijs van drieduizend euro en een kunstwerk.

EENDENKOOIEN IN KAART

De nieuwe *Atlas van de Nederlandse eendenkooien* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Kooikersvereniging laat per provincie zien waar ooit eendenkooien hebben gestaan. Het gaat om in totaal 2042 locaties, waarvan de meeste inmiddels allang een andere bestemming hebben gekregen. De atlas beschrijft het ontstaan van de eendenkooien, de verschillende typen en hoe ze functioneerden. Het aantal kooien bereikte rond het jaar 1700 een hoogtepunt van naar schatting 1000. Nu zijn er nog 57 in bedrijf, voornamelijk voor wetenschappelijk onderzoek, zoals het ringen van vogels en het monitoren van vogelgriep. In 36 kooien is bezoek mogelijk.

BROOD IN RIJKSCOLLECTIE

Een week voordat Herman Brood 80 jaar zou zijn geworden, is een schilderij van zijn hand opgenomen in de kunstcollectie van het Rijk. De overhandiging aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vond plaats in het Collectiecentrum Nederland in Amersfoort. Een klein gezelschap, onder wie weduwe Xandra Brood, stond daar stil bij de creatieve nalatenschap van Brood, die niet alleen de grootste rockheld van Nederland was, maar ook een begenadigd beeldend kunstenaar. Met de opname van een van zijn schilderijen in de rijkscollectie krijgt Brood hiermee ook erkenning vanuit de rijksoverheid.

FOTO RCE

Het werk dateert uit begin jaren negentig

FOTO HUNEBEDCENTRUM

Determinatiemiddag in Eext

DRENTHE'S DEPOTAVONTUUR

Slechts zelden keren archeologische vondsten terug naar de plek waar ze zijn gevonden. Het project *Vondsten on Tour: Drenthe's Depotavontuur* brengt daar verandering in. Op initiatief van het Hunebedcentrum in Borger en met subsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bezoekt een reeks pop-up exposities alle twaalf Drentse gemeenten, zodat de bewoners opnieuw kennis kunnen maken met bijzonder, lokaal erfgoed. Vrijwilligers en verenigingen organiseren daarnaast activiteiten, zoals wandelroutes, lezingen en kunstprojecten. Inwoners bepalen zelf welke vondsten centraal staan en hoe de verhalen worden verteld. Het project loopt tot eind 2027. Voor meer info vondstenontour.nl.

VOETBAL ALS ERFGOED

Sinds begin oktober is de website voetbalerfgoed.nl in de lucht. Wat een half jaar geleden begon met een handvol erfgoedvrijwilligers, is daarmee uitgegroeid tot een serieus netwerk waarbij meer dan twintig betaaldvoetbalclubs betrokken zijn. Thema's variëren van behoud van oude gebouwen bij de clubs tot het hoe en waarom van het draaien van een clubmuseum en kwesties rond archieven en collecties. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt dit initiatief rondom voetbalerfgoed van het lectoraat Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie. Het lectoraat onderzoekt daarbij de vraag hoe voetbalerfgoed als kans voor erfgoedsector en samenleving kan worden ingezet. ■

FOTO STADSARCHIEF AMSTERDAM, FRANS BUSSELMAN

Ajax-fan met plakboeken en speldjes

Boomstamkist uit Ouderkerk

Verborgen in het veen

Veeneiken in de Krimpenerwaard, gestorven in het tweede millennium voor het begin van onze jaartelling

Een zeldzaam complete boomstamkist uit Ouderkerk aan de Amstel levert behalve veel onderzoeksmateriaal ook een verhaal op van tweeduizend jaar veeneiken in het Angstel-Vechtgebied. Van uniek object naar herinnering aan een veenlandschap dat twee millennia lang deel uitmaakte van de Nederlandse delta.

MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS, JOS BAZELMANS & RANJITH JAYASENA

FOTO RCE, RANJITH JAYASENA

Senior onderzoeker Marta Domínguez Delmás onderzoekt de jaarringen van de eiken boomstamkist bij Museum Amstelland

Tijdens werkzaamheden bij de Amstelkerk in Ouderkerk aan de Amstel werd in 1952 een opmerkelijke vondst gedaan: een boomstamkist uit de vroegste fase van de plaatselijke begraafplaats. Boomstamkisten behoren tot de oudste vormen van christelijke begraving in West-Nederland. Ze werden vervaardigd door een boomstam in de lengterichting te splijten en uit te hollen, waarna de overledene erin werd bijgezet. Hoewel dergelijke kisten op verschillende locaties in Nederland zijn aangetroffen, zijn complete exemplaren zeldzaam. De boomstamkist uit Ouderkerk vormt daarom een bijzonder object. De kist wordt beheerd door Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en is in langdurige bruikleen te zien in Museum Amstelland in Ouderkerk aan de Amstel.

Dendrochronologisch onderzoek

Lang was onbekend van welke boomsoort de kist was vervaardigd en waar het hout vandaan kwam. Voor het omliggende gebied was Ouderkerk een belangrijk machtscentrum. Hoewel het oudste kerkhof uit de elfde of twaalfde eeuw na Christus stamt, leverde radiokoolstofanalyse van de kist een reeks dateringen in de zesde eeuw op. Dit riep vragen op over de datering van het hout in relatie tot het gebruik ervan als doodskist. Een archeoloog bij de gemeente Amsterdam nam contact op met de senior onderzoeker archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, om de mogelijkheden voor nader onderzoek te bespreken. In overleg met de senior onderzoeker dendrochronologie of jaarringenonderzoek bij de Rijksdienst werd besloten om minimaal invasief dendrochronologisch onderzoek uit te voeren, waarbij het hout zo min mogelijk wordt beschadigd.

De kist bleek gemaakt van een eik die in de vierde eeuw na Christus begon te groeien en in de eerste helft van de zesde eeuw afstierf. Op het moment dat het hout tot een kist werd verwerkt, lag het al ruim zeshonderd jaar in het veen. Deze enkele boomstam werpt daarmee onverwacht licht op een breder verhaal: dat van de uitgestrekte eikenbroekbossen die ooit delen van het veengebied tussen de Vecht en de Angstel bedekten.

Deze bomen vormen een archief van onschatbare waarde

FOTO MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

Dwarsdoorsnede van een veeneik, met kern, spinthout en wankant volledig geconserveerd

Verdwenen landschap

In de afgelopen decennia zijn in dit gebied honderden subfossiele stammen van eikenbomen aangetroffen, voornamelijk bij archeologisch onderzoek, woningbouw, natuurontwikkeling en baggerwerkzaamheden. Door dendrochronologisch onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, konden inmiddels vijfhonderd van deze bomen exact op kalenderjaar worden gedateerd. Gezamenlijk bestrijken zij de periode van 1371 voor tot 488 na Christus. Hiermee vormen zij een van de grootste en meest gedetailleerde verzamelingen veeneiken in Europa. De boomstamkist uit Ouderkerk krijgt hierdoor een nieuwe betekenis: niet langer als een op zichzelf staand object, maar als een tastbare herinnering aan een verdwenen landschap dat gedurende bijna tweeduizend jaar deel uitmaakte van de Nederlandse delta.

Het huidige landschap tussen Utrecht, Weesp en Muiden bestaat uit graslanden, sloten, plassen en lintbebouwing. Dit is het resultaat van eeuwenlange ontginning en waterbeheer. Tijdens de bronstijd en ijzertijd zag het gebied er echter heel anders uit. Geologisch en paleo-ecologisch onderzoek toont aan dat zich hier een moeraslandschap uitstrekte. Aanvankelijk werden grote delen gedomineerd door riet- en zeggenvegetaties. Vanaf circa 1400 voor Christus drong steeds meer mineraalrijk water vanuit het Rijnsysteem het gebied binnen, waardoor elzenbroekbossen zich konden ontwikkelen. Hoewel eiken doorgaans met hogere zandgronden worden geassocieerd, maakten zij hier gedurende lange tijd deel uit van natte broekbossen. De aanwezigheid van eiken duidt op een stabiele waterhuishouding die hun groei mogelijk maakte. Hierdoor vormen deze bomen een archief van onschatbare waarde voor het onderzoek van veranderingen in rivierdynamiek en lokale hydrologie. »

FOTO RCE

De in Ouderkerk aan de Amstel gevonden boomstamkist is zeldzaam compleet

» Jaarringen als archief

Dendrochronologisch onderzoek door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het mogelijk gemaakt om de boomstamkist uit Ouderkerk en honderden andere veeneiken exact te dateren. Door patronen van brede en smalle jaarringen tussen verschillende bomen te vergelijken konden individuele groeireeksen worden samengevoegd tot een regionale chronologie. Deze chronologie kon vervolgens absoluut worden gedateerd door vergelijking met een jaarringkalender uit Noord-Duitsland.

Het resultaat is een doorlopende reeks van vijfhonderd exact gedateerde eiken die de periode van 1371 voor tot 488 na Christus beslaat. Deze collectie vormt een uitzonderlijk archief voor onderzoek naar de ontwikkeling van het broekbos, veilig opgeslagen in het analoge archief van de Rijksdienst. Niet alleen kan de ouderdom van individuele bomen worden vastgesteld, maar ook patronen van vestiging, sterfte, stress en herstel binnen de populatie als geheel komen zo aan het licht.

Dynamiek van een broekbos

Een van de opvallendste resultaten van het recente onderzoek door de Rijksdienst en anderen, is dat de eikenpopulatie niet uitsluitend reageerde op incidenteel natte of droge jaren. Analyse van de groeigegevens van alle vijfhonderd bomen maakte het mogelijk perioden te identificeren waarin grote aantallen bomen gelijktijdig een sterke groeivermindering vertoonden. Dergelijke perioden wijzen op omstandigheden die de vitaliteit van het gehele bos onder druk zetten. Eiken kunnen tijdelijke wateroverlast verdragen, maar langdurige waterverzadiging verzwakt de bomen aanzienlijk.

Een opmerkelijke bevinding is dat veel exemplaren nog jarenlang bleven voortbestaan na een sterke afname van hun groei. Sterfte volgde dus niet automatisch op perioden van stress. De populatie bleek over aanzienlijke veerkracht te beschikken. Perioden van verminderde groei werden vaak gevolgd door fasen van herstel, waarin de groei zich herstelde en nieuwe bomen zich konden vestigen. De geschiedenis van het broekbos laat zich daarom beter beschrijven als een afwisseling van verstoring en regeneratie dan als een eenvoudig verhaal van voortdurende achteruitgang. Veranderingen in de waterhuishouding beïnvloedden een ecosysteem met een eigen dynamiek, bepaald door onder andere de leeftijdsopbouw van de populatie en de beschikbaarheid van geschikte vestigingsplaatsen voor de bomen.

Klimaat, rivieren en waterhuishouding

Het onderzoek heeft ook nieuwe inzichten opgeleverd over de relatie tussen regionale landschapsontwikkeling en grootschalige klimaatinvloeden. Daarbij moet voorzichtigheid worden betracht. De veeneiken functioneren niet als eenvoudige klimaatmeters die rechtstreeks temperatuur of neerslag registreren. Hun groei werd in de eerste plaats bepaald door de lokale waterhuishouding, die nauw samenhing met ontwikkelingen binnen het Rijnsysteem.

In dit verband is aandacht besteed aan de Noord-Atlantische Oscillatie (NAO), een klimaatsysteem dat vooral invloed heeft op de winters in West-Europa. Voor het Angstel-Vechtgebied is een directe koppeling tussen populatiedynamiek en NAO-variabiliteit echter niet zomaar aan te tonen. Het klimaat moet daarom worden gezien als één van meerdere factoren die via veranderingen in riviergedrag en grondwaterstanden invloed konden uitoefenen op het broekbos. Deze nuance is van groot belang: het onderzoek toont aan dat landschappen niet uitsluitend door klimaat worden gevormd, maar door de interactie tussen natuurlijke processen op verschillende schaalniveaus. De veeneiken vormen daarom niet alleen een klimaatarchief, maar zijn vooral een bron voor het begrijpen van de complexe relatie tussen water, vegetatie en landschap.

De rol van de mens

Naast hydrologische en klimatologische factoren speelt ook de menselijke invloed natuurlijk een rol. Vanaf de late ijzertijd nemen de aanwijzingen voor bewoning en landgebruik in het gebied toe. Pollenonderzoek toont de aanwezigheid aan van cultuurgewassen en planten die samenhangen met open, door mensen beïnvloede vegetaties. Of de mens een directe rol heeft gespeeld bij het verdwijnen van de eikenpopulatie blijft onderwerp van onderzoek. Het is bekend dat het Romeinse leger grote hoeveelheden hout gebruikte voor infrastructuur langs de limes, zijn noordelijke verdedigingslinie, vooral langs de Rijn. Veeneiken uit West-Nederland werden hiervoor ingezet, maar vanaf de tweede eeuw werd steeds vaker hout uit verder gelegen gebieden geïmporteerd.

Tegelijkertijd tonen paleo-ecologische gegevens aan dat natte bosvegetaties als geheel niet onmiddellijk verdwenen. Het betrof dus geen algemene ontbossing van het gehele broekbos, maar specifiek het verdwijnen van eiken uit een kwetsbaar

FOTO RCE, MARTA DOMINGUEZ DELMÁS

Er liggen nog vele boomstammen, of resten daarvan, in de Nederlandse bodem

ecosysteem. Waarschijnlijk kwam dit door langdurige hydrologische belasting, veranderingen in rivierdynamiek, interne veroudering van groepen bomen en menselijke exploitatie. Dit biedt een betere verklaring voor het verdwijnen van een populatie die eeuwenlang standhield.

Oud hout in gebruik

De boomstamkist van Ouderkerk is niet het enige voorbeeld van het gebruik van oude veeneiken tijdens de ontginningsperiode (vanaf de late tiende eeuw na Christus). Ook op andere locaties in het westelijke veengebied zijn aanwijzingen gevonden voor het gebruik van oud kienhout. Een voorbeeld is de boerderijplaats Landzigt in Diemen, waar bij archeologisch onderzoek houten elementen zijn aangetroffen die eeuwen vóór de bouw van de boerderij waren gestorven.

Dit is verklaarbaar, aangezien het ontginningslandschap van de elfde en twaalfde eeuw weliswaar niet boomloos was, maar de aanwezige bossen grotendeels uit zachtere houtsoorten zoals els, wilg en es bestonden. Grote eiken van goede kwaliteit waren schaars. In het veen bevonden zich echter nog forse subfossiele stammen die relatief eenvoudig konden worden gewonnen. Voor middeleeuwse bewoners vormde kienhout daarom een aantrekkelijke grondstof: lokaal beschikbaar, duurzaam en vaak van indrukwekkende afmetingen. Het gebruik ervan lijkt vooral kenmerkend te zijn geweest voor de vroegste fasen van de ontginning. Mogelijk werd het eikenhout vanaf de dertiende eeuw verdrongen door hout dat via handelsnetwerken uit andere regio's werd aangevoerd. De boomstamkist uit Ouderkerk past binnen dit bredere patroon en toont aan dat subfossiele eiken niet alleen relevant zijn voor geologisch of ecologisch onderzoek, maar ook deel uitmaakten van het materiële leven van historische gemeenschappen.

Archief onder onze voeten

De vijfhonderd gedateerde bomen illustreren hoe een broekbos ontstond, groeide, perioden van stress doorstond en uiteindelijk verdween. Zij tonen tevens aan hoe klimaat, rivierdynamiek en menselijke activiteiten voortdurend op elkaar inwerkten. Tegelijkertijd maken deze resultaten duidelijk hoeveel kennis nog verborgen ligt in de Nederlandse ondergrond. Bij baggerwerkzaamheden, woningbouw, natuurontwikkeling en agrarische activiteiten worden nog regelmatig subfossiele bomen aangetroffen. Dergelijke vondsten verdwijnen niet zelden ongezien of worden uitsluitend als praktische hinder beschouwd. Daarom is het van belang dat veeneiken systematisch worden gemeld en onderzocht. Iedere nieuwe vondst kan bijdragen aan een nauwkeurigere reconstructie van de landschapsontwikkeling in de Nederlandse delta. Bovendien kunnen deze gegevens van grote waarde zijn voor archeologisch onderzoek, de studie van vroegere klimaatvariabiliteit en het begrip van de wisselwerking tussen mens en milieu op de lange termijn.

Veeneiken zijn stille getuigen van een verdwenen landschap

Onder de weilanden van West-Nederland liggen nog altijd veeneiken verborgen, als stille getuigen van een verdwenen landschap. Iedere nieuwe vondst biedt de mogelijkheid om dit verhaal verder aan te vullen. Het is daarom aan te bevelen om subfossiele eiken die bij werkzaamheden aan het licht komen te melden, zodat zij dendrochronologisch en contextueel kunnen worden onderzocht.

De boomstamkist van Ouderkerk aan de Amstel illustreert hoe één archeologische vondst kan uitgroeien tot een verhaal over de lange geschiedenis van de Nederlandse delta. Wat begon als onderzoek naar een vroegmiddeleeuwse grafkist heeft geleid tot nieuwe inzichten in de ontwikkeling van een vrijwel verdwenen ecosysteem. Daarmee onderstrepen de veeneiken van het Angstel-Vechtgebied niet alleen hun wetenschappelijke betekenis, maar ook hun waarde als onderdeel van het culturele erfgoed van Nederland. ◙

Senior onderzoeker dendrochronologie Marta Domínguez Delmás en senior archeoloog Jos Bazelmans onderzochten de boomstamkist, m.dominguezdelmas@cultureelerfgoed.nl en j.bazelmans@cultureelerfgoed.nl, samen met archeoloog Ranjith Jayasena van de gemeente Amsterdam.

FOTO RCE, MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

Bertil van Os en Jos Bazelmans bemonsteren veeneiken in de Krimpenerwaard

FOTO RCE, MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

Bertil van Os met een schijf van een veeneik

De Noorse geschenkwoningen springen er nog altijd uit aan de Europastraat in Hansweert

FOTO RCE, JARNO PORS

Houten geschenkwoningen

Symbolen van solidariteit

Verspreid door Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Brabant staan vele honderden houten huizen met een verhaal. Ze werden na de Watersnoodramp in 1953 geschonken door Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken en Oostenrijk. Recent zijn 45 van de woningen rijksmonument geworden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kijkt behalve naar het verleden vooral ook naar de toekomst van de woningen. MARIËL KOK EN FREDERIKE DOLLEKAMP-VAN AARSEN

In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 trok een zware noordwesterstorm over Nederland. Door de fatale combinatie met een zeer hoog springtij braken op meer dan honderdvijftig plekken in Zeeland, op de Zuid-Hollandse eilanden en in West-Brabant dijken door. Huizen en boerderijen werden in één klap weggevaagd. Op zondag 1 februari volgde een tweede vloed, waardoor het water nog hoger kwam te staan. Veel beschadigde huizen bezweken alsnog en opnieuw vielen veel slachtoffers. De Watersnoodramp kostte 1836 mensen het leven.

Nationale en internationale hulp

De hulpverlening aan de getroffen gebieden kwam moeizaam op gang. Maar na de moeilijke eerste dagen, toen inmiddels duidelijk was hoe groot de omvang van de ramp was, werden grote hulpacties opgestart in de vorm van financiële bijdragen, voedsel, kleding en materialen en er meldden zich vele vrijwilligers. Ook internationaal kwam een indrukwekkende hulpstroom op gang. Onder andere de Verenigde Staten, Canada en Zwitserland doneerden grote sommen geld.

Heel bijzonder binnen de internationale hulp waren de in totaal 860 geprefabriceerde houten ‘geschenkwoningen’, een gift van Noorwegen, Zweden, Denemarken, Finland en Oostenrijk. Deze woningen waren bestemd voor mensen die door de ramp hun woning of boerderij waren kwijtgeraakt.

Scandinavische schenking

Het initiatief voor de Scandinavische schenking kwam van de Liga van Rode Kruisverenigingen en het Nederlandse Rode Kruis. Zij ontwikkelden een plan om de Scandinavische Rode Kruis-instellingen een groot aantal houten woningen te laten leveren. Noorwegen schonk 326 woningen, Zweden 230, Denemarken 72 en Finland 15.

Oostenrijk schonk nog eens 206 houten zomerwoningen, specifiek bestemd voor het zwaar getroffen Schouwen-Duiveland in Zeeland. Het Nederlandse Centraal Bureau Tuinbouwveilingen vulde dit aantal aan met nog eens 10 Oostenrijkse woningen. Deze Oostenrijkse woningen zouden allereerst dienen als noodhuisvesting voor getroffen en geëvacueerde gezinnen. In een later stadium, wanneer de evacués elders een definitieve woning kregen, zouden de woningen gaan dienen als vakantiewoning. Dit alles met de intentie dat dit de economische groei van het eiland ten goede zou gaan komen. Vrijwel alle Oostenrijkse woningen werden in Renesse en Burgh-Haamstede opgebouwd. Stichting Renesse nam het beheer en later de verhuur van de Oostenrijkse woningen op zich.

Als bouwpakket kwamen de huizen naar Nederland

Bouwpakketten

Er werden behalve woningen ook scholen, Groene Kruis-gebouwen, dorpshuizen, kerken en zelfs een heel ziekenhuis aan de getroffen provincies geschonken. Van alle 860 geschenkwoningen zijn nu nog 682 woningen over.

De geschenkwoningen waren houten, goed geïsoleerde, geprefabriceerde woningen die in de Scandinavische landen en in Oostenrijk werden ontworpen en in timmerfabrieken werden voorbereid. Vervolgens werden ze als bouwpakketten vanuit de schenkende landen naar Nederland vervoerd. Nadat de woningen door Nederlandse aannemers weer waren opgebouwd, werden ze toegewezen aan de uit de getroffen gebieden geëvacueerde personen en gezinnen.

Nederlandse normen

In totaal werden 15 verschillende typen geschenkwoningen in de drie provincies geplaatst. En ieder woningtype kreeg zijn eigen specifieke kenmerken en detailleringen. Ook de kleurstelling van met name het exterieur maakt hier deel van uit. Alle woningtypes kregen een eigen kleurschema, combinaties van gebroken wit, ‘Engels’ rood, rood, groen, bruin en geel komen voor. Veel houten woningen in

Noorwegen hadden van oorsprong een gele kleur, men had daar het idee dat deze kleur de samenwerking en eenheid van de Noorse bevolking zou stimuleren.

Een aantal van de prefabwoningen die naar Nederland werden gestuurd, werd op onderdelen aangepast aan Nederlandse 'normen'. Zo werd de typisch Scandinavische leibedekking vervangen door dakpannen. Er werden geen kelders voor wasgelegenheid, werkruimte en sauna's gerealiseerd. Al een maand na de ramp kwamen de eerste bouwpakketten aan.

Ingridstraat en Weense Plein

Veel aandacht werd besteed aan het vinden van goede locaties om de woningen te plaatsen. Omdat er nog niet kon worden gebouwd in de overstroomde gebieden, werden de meeste aan de rand daarvan neergezet.

Uiteindelijk zijn de meeste woningen beland in ensembles aan nieuw ontworpen pleintjes of straten, bij de dorpen en steden waar bouwgrond voor de nieuwe woningen werd gevonden. Met name Noorwegen en Zweden vroegen specifiek aandacht voor een goede stedenbouwkundige opzet.

De percelen waarop de huizen werden geplaatst, waren royaal van maat met ruimte voor een schuur, een siertuin en een moestuin. Veel nieuwe straten en pleintjes kregen namen die aan het schenkende land refereerden, zoals de Ingridstraat, Deensestraat, Koning Haakonstraat of het Weense Plein.

Centrale verwarming

In, op of rondom de woningen werd een herinnering aan het schenkende land aangebracht: een ingelijste foto van een Noorse stad of een natuurgebied. Op de Zweedse woningen werd een geëmailleerd informatieplaatje geplaatst, Finse woningen kregen een aquarel van een Finse kunstenaar, aan de voorzijde van Noorse woningen werd een berk geplant.

Omdat de huizen niet in het vertrouwde baksteen waren gebouwd, maar in hout, twijfelden de nieuwe bewoners in eerste instantie over de kwaliteit van de geschenkwoningen. Toch bleek al gauw dat de huizen erg comfortabel waren, mede dankzij de goede isolatie. Iedere woning was voorzien van een wc en badkamer en de Deense woningen waren zelfs voorzien van centrale verwarming, een fenomeen dat nog lang niet in alle huizen in Nederland was

FOTO ZEEUWS ARCHIEF

De bouw van geschenkwoningen in het Zeeuwse Nieuwerkerk

GESCHENKWONING ALS RIJKSMONUMENT

De best behouden gebleven ensembles, in totaal 45 woningen, hebben nu de status van rijksmonument. In Zeeland zijn vijf Noorse woningen in Burgh-Haamstede, zes Noorse woningen in Hansweert, een Oostenrijkse zomerwoning in Renesse en het dorpshuis 'Holland Huis' in Scherpenisse geselecteerd. Dit fraai bewaard gebleven dorpshuis werd na de ramp geschonken door boerencoöperaties uit Noord-Holland aan de getroffen lokale gemeenschap. In Zuid-Holland zijn acht Noorse woningen in Puttershoek en negen Finse woningen in Nieuwe-Tonge geselecteerd en in Noord-Brabant in Lage Zwaluwe een straat met 10 vrijstaande Zweedse woningen en drie twee-onder-een-kapwoningen geselecteerd. Een gaaf bewaarde Deense woning bleek niet meer te vinden.

geïntroduceerd. De oorspronkelijke ramen bestonden uit een naar binnen draaiend en een naar buiten draaiend raam: dubbel glas 'avant la lettre'. De waardering voor de houten woningen groeide snel.

Groeiende aandacht

In de loop van de tijd is voor deze geschenkwoningen steeds meer aandacht gekomen. Niet alle woningen hebben de tand des tijds doorstaan. Van de 860 houten woningen is inmiddels een groot aantal gesloopt of ingrijpend verbouwd, door bijvoorbeeld de buitengevels te verstenen. Enkele geschenkwoningen zijn museaal opgesteld, zoals een Deense woning in het Watersnoodmuseum in Ouwerkerk en een Noorse woning in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem. Ook in het Zeeuwse St. Annaland en het Brabantse Heijningen zijn museumwoningen te vinden.

Op 1 februari 2023, 70 jaar na de ramp, verzochten Gedeputeerde Staten van Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Brabant, aan de regering om te onderzoeken of een aantal geschenkwoningen de status van rijksmonument zou kunnen krijgen. Op basis van door Dorp, Stad en Land en Bond Heemschut uitgevoerde inventarisaties heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aanwijzingsprogramma opgesteld. In totaal zijn 45 geschenkwoningen geselecteerd. De woningen, maar ook gebouwen zoals het dorpshuis 'Holland Huis', vormen een zichtbare en tastbare herinnering aan de Watersnoodramp en aan de grote gevolgen ervan. Ze staan ook symbool voor de hulpstroom die na de ramp op gang kwam en de hartverwarmende internationale samenwerking en solidariteit.

Toekomstbestendig

Hoewel de houten geschenkwoningen allemaal al vanaf het ontwerp en de bouw zeer goed waren geïsoleerd, is in de afgelopen jaren bij vele eigenaren de wens om de woningen aanvullend te verduurzamen gegroeid. Om de eigenaren van alle houten geschenkwoningen daarbij te helpen, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Handreiking Toekomstbestendige Geschenkwoningen opgesteld.

In de handreiking wordt de historie van de houten woningen toegelicht en wordt informatie gegeven over de verschillende type woningen uit de verschillende landen. Er zijn detailtekeningen van wanden, vloeren, vensters en kappen opgenomen en detailtekeningen van deze onderdelen mét de na-isolatie. Deze inspiratiedetails zijn voor de eigenaren van alle houten geschenkwoningen bedoeld, maar ook anderen die betrokken zijn bij een houten woning kunnen er hun voordeel mee doen. ◙

Frederike Dollekamp-van Aarsen en Mariël Kok werkten als projectteam samen met onder meer Ria Geluk en Janny Lock aan het Aanwijzingsprogramma Geschenkwoningen Watersnoodramp 1953 en de Handreiking Toekomstbestendige Geschenkwoningen, m.kok@cultureelerfgoed.nl en f.dollekamp-van.aarsen@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Aan het Finlandplein in Nieuwe-Tonge op Goeree-Overflakkee staan negen woningen die Finland schonk na de Watersnoodramp

FOTO RCE

Een van de Noorse geschenkwoningen staat nu in het Nederlands Openluchtmuseum

FOTO RCE

Een schilderspalet van lappen

Opgerold in het depot van de Rijksdienst raakt dit meterslange wandkleed langzaam uit het zicht. Josje Smit (1926-2003) maakte het om te worden gezien, dus tijd om dit werk weer een goede plek te geven. DORIAN MEIJNEN

Josje Smit maakte dit kleed (zonder titel) van bijna 4,5 bij 1,8 meter in 1980 voor een gebouw van Cemsto in Utrecht, toen een van de grootste schoonmaakbedrijven van Nederland. Uiteindelijk keerde het terug naar de kunstenaar, die het tot haar overlijden in 2003 in haar bezit zou houden. Toen Smit overleed, liet zij haar collectie na aan Vereniging Hendrick de Keyser, eigenaar van het monumentale pand 'De Gecroonde Raep' in Amsterdam waar Smit en haar man, kunstenaar Cephas Stauthamer, decennialang woonden en werkten.

Smit begon als keramist, waarvoor ze werd opgeleid door Just van Deventer en Cephas Stauthamer. Tijdens een ziekbed stapte ze tijdelijk over op 'schilderen met lapjes', zoals ze het noemde. Dit mondde uit in een veelzijdig oeuvre, waarin naast kleiner keramiek ook wandkleden een grote rol kregen. Daarnaast kreeg ze opdrachten voor monumentale werken van onder andere de Universiteit van Amsterdam, maar ook voor zogenoemde speelplastieken die her en der in parken en op pleinen te vinden waren.

Ondanks de vele (internationale) opdrachten en tentoonstellingen bleef Smit altijd enigszins in de schaduw van haar man. In 2024 schonk Vereniging Hendrick de Keyser acht wandkleden uit Smits nalatenschap aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze zijn, net als dit grote blauwe kleed, in appliquéstijl gemaakt. Zij vervaardigde haar werk met textiel dat ze vond op markten, uit bijzondere kledingstukken of restmateriaal van een dassenfabriek. Later gebruikte ze zelfs stalen die ze ontving van couturiers. 'Een schilderes heeft haar verf en haar palet; de ontwerpster van appliquékleden heeft haar dozen vol snippers en resten lappen,' zei Smit daarover. Dit specifieke kleed werd gemaakt van onder andere meubelstoffen. Wie goed kijkt, ziet rechtsonder haar monogram 'JS'.

Foto's in Smits archief laten zien dat ze vrij omging met de positionering van haar abstracte kleden, zowel horizontaal als verticaal. Dit grote blauwe kleed lijkt altijd alleen horizontaal te hebben gehangen, maar dat hoeft dus geen beperking te zijn. Waar is de perfecte openbaar toegankelijke grote muur waar dit kleed binnenkort hangt? ◙

Dorian Meijnen, conservator Rijkscollectie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit kleed. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl over het aanvragen van een bruikleen.

FOTO RCE

NOG GEEN PLEK VOOR KAÏN EN ABEL

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst om een plek voor 'Kaïn en Abel', een ongedateerd werk van de hand van de Amsterdamse schilder Nicolaas van der Waay (1855-1936). Al meer dan 25 jaar bevindt het doek zich in het depot van de Rijksdienst en de forse afmetingen (260 bij 90 centimeter) maken de zoektocht naar een nieuw thuis niet makkelijker. Er is inmiddels wel serieuze belangstelling, maar voor het tot een definitieve verhuizing komt, moet eerst nog worden vastgesteld of er een goed, veilig plekje aan de wand kan worden gevonden.

Midden op de Veluwe bevindt zich een plek waarvan de geschiedenis teruggaat tot zeker 1326. Een bijzondere kuil dankt er zijn voortbestaan aan het bos dat er in de loop der jaren omheen is gegroeid. MATHIJS WITTE

Uniek agrarisch ensemble

Kuil krijgt bescherming

FOTO MATHIJS WITTE

Ooit werd hier zand gewonnen

Voor het eerst is er een eeuwenoude zandwinningskuil beschermd in Nederland. De haast ronde kuil nabij Garderen is ongeveer vijftig bij vijftig meter groot en tot drie meter diep. De kuil, ooit in open landschap, ligt nu midden in het bos en valt nauwelijks meer op. Vanwege het unieke karakter is bescherming gerechtvaardigd, zeggen onderzoekers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De kuil heeft een directe band met boerderij Klein Boeschoten en de bijbehorende schaapskooien. Vanuit de kuil loopt een uitgesleten weg schuin omhoog door het bos richting een schaapskooi. Uit dagboekfragmenten van bewoners is bekend dat ze zand uit de kuil gebruikten om op de vloer van de kooi te strooien nadat ze de schapen hadden gewassen. Dan bleef de vacht schoon, kon hij drogen en konden de dieren makkelijk worden geschoren. Daarnaast werd het zand gebruikt om een deel van de boerderijvloer en de heerd te bedekken. Zo konden de bewoners op zondag laten zien dat er niet werd gewerkt. Ook diende zand als bouwmateriaal.

Overwoekerd

Het is onduidelijk hoe oud de kuil bij Klein Boeschoten is, maar vermoedelijk ligt deze er al honderden jaren. Op topografische en kadastrale kaarten uit begin negentiende eeuw staat hier al een schaapskooi ingetekend. Ook omvang en diepte van de kuil verraden dat er lang zand is gewonnen. Een derde aanwijzing vormt de aanwezigheid van twee andere zandwinningskuilen, bij de schaapskooien van de naburige boerderij Groot Boeschoten.

Deze kuil is bewaard gebleven omdat men in 1906 stopte met het houden van schapen. De hei werd met bomen beplant en de kuil kwam in het bos te liggen. De kuil is inmiddels geheel overwoekerd met begroeiing, maar nog wel goed zichtbaar. Het is niet meer toegestaan om er zonder vergunning zand uit te halen, opdat de kuilen in de huidige staat blijven.

Ensemblewaarde

De procedure tot bescherming begon in 2022, toen oud-regio-archeoloog Peter Schut namens de eigenaar een verzoek tot bijbescherming deed voor het erf van de boerderij. Uit eerder onderzoek van Schut was gebleken dat deze bijzondere agrarische geschiedenis zeker tot 1326 teruggaat. Toen werd de boerderij als één van de twaalf wildforstergoederen van de graaf van Gelre op de Veluwe genoemd. Op een wildforstergoed werd een beambte aangesteld die de jacht en de wildstand regelde. De boerderij heeft nog een oude vermoedelijk middeleeuwse wildkelder.

Tot de negentiende eeuw deed de boerderij als wildforstergoed dienst. Daarna werd het een agrarisch bedrijf. Sinds 1901 is het in bezit van de familie Nachenius en nazaten, die hier een landgoed hebben opgericht. Sinds 1970 zijn de boerderij, een bakhuis en twee schaapskooien beschermd als rijksmonument.

Het verzoek uit 2022 was dat elementen als de ingangsstenen, een hooischot, een tweeroeder, een balkengat, een vakantiehuis, de houtwal, de tuin met boomgaard en de zandwinningskuil als agrarisch ensemble zouden moeten worden beschermd. Na onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd duidelijk dat de genoemde onderdelen van het historische erf rijksmonumentwaardig zijn. Bescherming versterkt het unieke karakter, aldus de Rijksdienst, de afleesbaarheid van het oorspronkelijk gebruik van de hoeve en de ensemblewaarde in samenhang met de boerderij. In 2025 volgde de bijbescherming van de zandwinningskuil als gebouwd rijksmonument, binnen het agrarisch ensemble Klein Boeschoten. ☒

Mathijs Witte, adviseur architectuurhistorie regio Noord-oost, droeg bij aan de bijbescherming van een aantal onderdelen tot rijksmonument, m.witte@cultureelerfgoed.nl. Laurens van Eijndthoven las mee.

Watererfgoed als wegwijzer

Blauwe klimaatsleutel

Pieter van den Keere publiceert in 1617 als eerste een atlas die zich alleen op Nederland richt. In de atlas zit een kaart van Overijssel, op een schaal van ongeveer 1:300.000 en met het westen boven

Door klimaatverandering staat de waterhuishouding onder druk. Winter en voorjaar worden natter, in de zomer neemt het tekort aan water juist toe. Stichting Landschap Overijssel keek met steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed of 'blauw' erfgoed kan helpen om water langer vast te houden. Zo kan een kaart uit 1617 ineens de sleutel zijn voor een klimaatbestendiger toekomst. LINDE ARTS-STOKVIS EN GERTJAN DE BOER

Eeuwenlang bepaalde water de inrichting van Overijssel. Meanderende rivieren vonden hun weg door het landschap, hoogveengebieden functioneerden als natuurlijke sponsen en beken stroomden af richting zee. In de middeleeuwen begon de mens dit systeem naar zijn hand te zetten. We groeven waterlopen, verlegden beken en maakten natte gebieden geschikt voor landbouw.

Vanaf ongeveer 1800 volgden kanalen en waterlopen ten behoeve van ontginningen, handel en scheepvaart. De ruilverkavelingen en het maakbaarheidsdenken van de twintigste eeuw vormden het sluitstuk van deze ontwikkeling. Het watersysteem werd steeds sterker gereguleerd en aangestuurd door de mens. Dit kunstmatige systeem heeft veel welvaart gebracht, maar kent ook een keerzijde. De natuurlijke sponswerking van het landschap is sterk afgenomen. Juist op deze lage plekken zijn woonwijken en bedrijventerreinen aangelegd: van de Vlierlanden in Ommen tot industrieterrein de Marslanden in Zwolle.

Leren van duizend jaar waterbeheer

Het huidige systeem blijkt kwetsbaar voor de extremen die klimaatverandering met zich meebrengt. Om watertekorten of -overlast te voorkomen, zijn steeds vaker aanvullende maatregelen nodig, zoals het kunstmatig inlaten van oppervlaktewater en het oppompen van kostbaar grondwater. Maar daar zijn grenzen aan. Om in Overijssel te kunnen blijven wonen en werken, is meer nodig.

De sponswerking van het landschap is sterk afgenomen

De geschiedenis van Overijssel laat zien hoe bewoners zich voortdurend hebben aangepast aan natte en droge omstandigheden. In die lange geschiedenis liggen niet alleen de oorzaken van huidige knelpunten besloten, maar ook kennis en inspiratie voor mogelijke oplossingen. In het project *Blauw Erfgoed als Klimaatsleutel* onderzoekt stichting Landschap Overijssel, ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, hoe het watersysteem zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld en welke historische structuren opnieuw betekenis kunnen krijgen. Met elkaar biedt dat een nieuw perspectief op klimaatadaptatie.

Oude kaart vol kennis

Historische kaarten en geografische data vormen het vertrekpunt. Zij laten niet alleen zien hoe het landschap er vroeger uitzag, maar maken ook zichtbaar welke keuzes er zijn gemaakt en welke gevolgen die hebben gehad voor het watersysteem. De *Ditio Transisulana* uit 1617 van Pieter van den Keere (1571–ca. 1646) speelt een sleutelrol. Deze kaart toont Overijssel in een periode voor er grootschalig werd ingegrepen. Het oude rivierensysteem en de uitgestrekte veen- en moerasgebieden zijn nog aanwezig of herkenbaar. Van den Keere tekende zijn kaart niet standaard naar het noorden, maar met de waterloop mee. Daardoor liggen de hoge gronden in het oosten onderaan en het lage westen bovenaan. De natuurlijke stroming van het water is zo direct zichtbaar.

Niet alle geografische gegevens zijn nauwkeurig en sommige onderdelen heeft Van den Keere schematisch weergegeven. Daarom is voor het project een nieuwe versie ontwikkeld: *Ditio Transisulana 2.0*. Op basis van een uitgebreide analyse, historisch onderzoek en gesprekken met experts is de oorspronkelijke kaart opnieuw getekend. Het resultaat is een systeemkaart die het natuurlijke watersysteem rond het jaar 1000 benadert en inzichtelijk maakt hoe water zich van nature door het landschap bewoog. Dit geeft een interessant perspectief en aanknopingspunten om het landschap weer natuurlijker in te richten.

FOTO MARK ZEKHUIS

Nat hooiland in Vilsteren

Stuwwallen

Aanvullend op de basiskaart zijn drie thematische kaarten ontwikkeld die de opbouw van het watersysteem inzichtelijk maken. De eerste kaart brengt de eigenschappen van het natuurlijke landschap in beeld. Daarbij gaat het onder meer om de sponswerking van veengebieden, de waterbergende capaciteit van laagten en de rol van stuwwallen en dekzandruggen bij infiltratie en afstroming van regenwater. »

FOTO MARGOT SCHULTE

De Midden Regge meandert weer door natuurgebied Koemaste bij Hellendoorn

» De tweede en derde kaart tonen de menselijke aanpassingen. Watermolens, gegraven waterlopen, dijken, ontginningen en ruilverkavelingen zijn in kaart gebracht. In de legenda wordt aangegeven welke invloed deze ingrepen hebben gehad op de waterhuishouding.

Klimaatsleutels

Op basis van deze analyse zijn *blauwe klimaatsleutels* benoemd: delen van het landschap die opnieuw een rol kunnen spelen bij het vasthouden, bergen of vertragen van water. Zulke locaties bieden aanknopingspunten voor maatregelen die bijdragen aan klimaatadaptatie en het watererfgoed versterken.

Historische informatie blijkt direct relevant voor dijkversterking

Denk bijvoorbeeld aan historische watermolenlandschappen, waar het vertragen en vasthouden van water opnieuw een functie zou kunnen krijgen. Ook kunnen vochtige hooilanden weer een rol spelen in tijdelijke waterberging door later aangelegde kaden te verlagen of te verwijderen. Landschapselementen zoals houtwallen en struweelhagen kunnen de afstroom vertragen. De klimaatsleutelkaarten zijn ontwikkeld in samenwerking met waterexperts en gebiedspartners, waardoor zowel historische kennis als praktijkervaring erin is verwerkt.

Toetsing in de praktijk

De aanpak is getest in de Sallandse Weteringen, de Schipbeek en Buurserbeek én de benedenloop van de Vecht. In Salland werd onderzocht hoe klimaatsleutels kunnen bijdragen aan de regionale sponsstrategie. Tegelijkertijd werden bestaande voorbeelden verzameld die inspiratie bieden voor toekomstige maatregelen. In het stroomgebied van de Schipbeek en Buurserbeek stond de betekenis van historische watermolenlandschappen centraal. Ook werd onderzocht hoe voormalige bovenlopen van de Regge opnieuw een rol zouden kunnen spelen in het vertragen van de waterafvoer, die tegenwoordig versneld via de gegraven Schipbeek plaatsvindt.

Langs de Vecht lag de nadruk op de koppeling van klimaatsleutels aan actuele wateropgaven. Daarbij kwam onder meer het belang van dekzandruggen naar voren als natuurlijke opslagplaatsen van water. Door deze capaciteit beter te benutten, kunnen droge perioden beter worden opgevangen. Er werd ook een oude Vechtmeander geïdentificeerd die onder een bestaande dijk doorloopt. Die historische informatie blijkt direct relevant voor een lopend dijkversterkingsproject.

FOTO MARTIJN HORST

Zelfs bij hoog water houdt deze IJsselhoeve droge voeten

Het verleden als kennisbron

Onze voorouders wisten hoe het was om te leven met te veel en te weinig water. De wijze waarop zij het landschap gebruikten, vormt een kennisbron voor het heden en leert ons om ook weer meer *bodem- en watersturend* te denken. Hierdoor worden we niet alleen klimaatadaptiever. We herstellen ook delen van het Nederlandse landschap, voorkomen uitputting van de bodem en beperken de teloorgang van biodiversiteit. Het is niet zo dat het verleden de oplossing is voor klimaatverandering, maar dit project toont wel opnieuw aan dat gebiedseigen kennis vindbaar is. ◙

Linde Arts-Stokvis is landschapshistoricus en projectleider erfgoed bij Landschap Overijssel (linde.arts@landschapoverijssel.nl), en werkte samen met Gertjan de Boer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (g.de.boer@cultureelerfgoed.nl). Samen met de STOWA steunde de RCE dit project met middelen. Meer info en de brochure van Blauw Erfgoed via www.landschapoverijssel.nl/blauwerfgoed.

Bij droogte worden in een weiland langs de Overijsselse Vecht sporen van een kronkelwaard zichtbaar

FOTO MARTIJN HORST

De onderzoeker ruimtelijke analyse

‘Je kunt veel bewaren door gebruik’

Menne Kosian bij de Kleine Spui in de Eem, die nog altijd een functie heeft in het waterbeheer in de stad Amersfoort

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Met de Erfgoedatlas maakt Menne Kosian inzichtelijk hoe historische gegevens en objecten zijn te combineren voor nieuw gebruik. Zeker nu klimaatverandering overheden voor nieuwe opgaven stelt, kan dat uitkomst bieden. ‘Door historische gegevens boven water te halen, krijg je inzicht in de relatie tussen mens en omgeving.’ DIRK KOPPES

Wat doet een onderzoeker ruimtelijke analyse?
‘Ik opereer op het snijvlak van advies en onderzoek op het gebied van historische systemen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een uitgebreide adviseringstak, die wordt gevoed met de nieuwste kennis. Resultaten van mijn onderzoek moeten liefst meteen toepasbaar zijn. Vanuit de archeologie en de geschiedenis kijk ik naar de veranderende relatie tussen mens en omgeving.’

Aan wat voor adviezen moeten we denken?
‘Cultuurhistorie is een belangrijke bron voor de grote opgaven van deze tijd. Ze omvat meer dan oude objecten, maar vertelt ons ook hoe de mens zich tot zijn omgeving verhield. Neem de historische waterlinies. De forten springen nu het meest in het oog, maar er hoort een heel systeem bij met loopgraven, wegen, dijken en kazernes. Veel sluizen en gemalen die ooit dienden om land onder water te zetten en droog te maken liggen er nu nog. Die inundatiegebieden zijn nu in te zetten om in natte perioden water in op te slaan, voor gebruik als het juist langdurig droog is.’

Wordt erfgoed al op zo’n manier ingezet?
‘In 2023, bij de storm Ciarán, gingen de deuren van Zeesluis IJmuiden door een softwarefout niet dicht. Het waterpeil in Amsterdam liep gevaarlijk hoog op. Tot iemand bij het waterschap zich een 17e-eeuwse sluis in de Prinsengracht herinnerde. Die heeft men toen met een reeks andere sluizen gesloten. Net op tijd: de sluizen waren onderhouden, ze werkten nog. Als er iets ouds in de weg staat, hebben we de neiging het snel op te ruimen. Maar veel objecten kunnen nog nut hebben. Je kunt veel bewaren door het te gebruiken. Erfgoed dat niet alleen geschikt is voor een foto, maar dat leeft en waarmee we wat kunnen.’

Wat houdt de Erfgoedatlas in?
‘Die brengt de grote hoeveelheid aan kaartinformatie van de Rijksdienst in één portaal samen. Deze site bevat kaartlagen met kennis voor en over archeologie, monumenten en landschap. Ook bevat de atlas basisinformatie die verdere context geeft, zoals historische kaarten, bodemgegevens en ruimtelijke plannen. Het betreft niet alleen cultuurhistorisch erfgoed, maar alles wat je moet weten om te begrijpen hoe het landschap in elkaar zit. Juist zo’n digitale atlas kan goed helpen bij modern ontwerp. Neem de kaarten van Jacob van Deventer, met oude binnenstedelijke vormen: die kun je nu eenvoudig vergelijken met de huidige situatie. Handig voor een architect, gemeentelijk grondbureau, waterschap of adviesbureau. Echt een snoepwinkel, hoorde ik laatst van ambtenaren van de afdeling bodem uit Den Bosch. En ik vind het mooi om eraan te werken. Door historische gegevens boven water te halen, krijg je inzicht in de relatie tussen mens en omgeving. Die kennis doorgeven aan professionals die er écht mee werken en aan bewoners is en blijft belangrijk.’ ⊠

Meer info via watertijdreis.nl, rce.webgis.nl en m.kosian@cultureelerfgoed.nl

Toren op de Veluwe

Laatste getuige van stalen brandpreventie

In de twintigste eeuw vormden brandtorens een cruciaal instrument in de landelijke bosbrandpreventie. Inmiddels is het fenomeen vrijwel volledig uit het landschap verdwenen. De toren op het Rozendaalse Veld bij Arnhem is de laatst overgebleven ijzeren brandtoren in Nederland die deze geschiedenis nog tastbaar maakt. Daarmee is hij niet alleen representatief voor een verdwenen werkwijze, maar ook uniek in zijn soort en mede daarom sinds kort erkend als rijksmonument. NICK VAN DEN BERG

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werden in Nederland op grote schaal woeste gronden, heidevelden, stuifzanden en venen ontgonnen. Dit proces bereikte een hoogtepunt tussen 1890 en 1940. Door de aanleg van spoorwegen, verbeterde ontwatering en de beschikbaarheid van kunstmest verloren heidevelden hun economische functie, met name voor schapenhouderij, plaggenwinning voor mest of brandstof. Grote oppervlakten werden vervolgens bebost, met name met grove den, ten behoeve van de mijnbouw, de houtproductie en de vastlegging van stuifzanden. Op de Veluwe ontstonden zo uitgestrekte, aaneengesloten naaldbossen.

Juist deze jonge naaldbossen bleken echter zeer brandgevoelig. Grove den bevat veel hars, de strooisellaag droogt snel uit en de monotone bosstructuur bevorderde een snelle branduitbreiding. Bovendien nam de recreatiedruk vanaf het begin van de twintigste eeuw sterk toe, waardoor ook het risico op menselijk handelen als brandoorzaak groeide.

Bosbrandpreventie in Nederland

In de eerste decennia van de twintigste eeuw ontstonden op particulier initiatief de eerste brandtorens. Grote landgoedeigenaren, bosbouwmaatschappijen en particuliere boseigenaren hadden aanzienlijke investeringen gedaan in de aanleg van productiebossen en wilden deze beschermen tegen brand. Op afzonderlijke landgoederen of boscomplexen werden daarom eenvoudige uitkijktorens opgericht, in droge perioden vaak bemand door boswachters of arbeiders. De torens functioneerden uitsluitend voor het eigen terrein en er was nauwelijks sprake van onderlinge afstemming of een georganiseerd meldsysteem.

FOTO RCE, NICK VAN DEN BERG

Wie bovenop de toren staat, kan op heldere dagen zestig kilometer ver kijken

Naarmate de beboste oppervlakten toenamen en duidelijk werd dat bosbranden zich niet aan eigendomsgrenzen houden, groeide het besef dat een gezamenlijke aanpak noodzakelijk was. Vooral na 1929 kreeg het bosbrandweerwezen een impuls. In dat jaar werd Nederland geteisterd door enorme bosbranden, waarbij in het bijzonder de Veluwe zeer zwaar getroffen werd. Naast de verschillende plaatselijke bosbrandweerkorpsen die Nederland al rijk was, werden in dat jaar twee grote organisaties in het leven geroepen: het Comité voor Boschbrandweren op de Veluwe (later Veluwsche Bosbrandweer) en de Utrechtse Boschbrandweervereeniging die de waardevolle natuurlandschappen van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug brandveilig dienden te houden. Behalve op eigen bluspersoneel deden deze verenigingen ook een beroep op een groot aantal vrijwillige bosbrandweerlieden. Zo telde de Veluwse Bosbrandweer in 1939 zo'n 1500 vrijwilligers.

Nieuwe observatieposten

Na de Tweede Wereldoorlog werd deze aanpak verder geprofessionaliseerd. De grote oppervlakten naaldbos die in de voorgaande decennia waren aangeplant, de groei van het recreatieve gebruik van natuurgebieden en de wens om schade te beperken, vroegen om een goed georganiseerd systeem van observatieposten. Een belangrijke rol in de brandbestrijding was weggelegd voor de brandtorens. Op brandtorens keken leden van de bosbrandweerverenigingen uit naar beginnende bosbranden. De locatie van een bosbrand werd door de brandwachters gepeild met behulp van een kijker en peilroos. Met de peilroos stelden ze vast in welke kompasrichting ze rook zagen. Samen met waarnemingen vanaf andere brandtorens kon met behulp van kruispeiling de precieze locatie van de brand worden bepaald.

In eerste instantie waren de brandtorens van hout gemaakt, maar de eerste stalen brandtorens duiken al op in de eerste decennia van de twintigste eeuw. De meeste stalen brandtorens lijken echter te dateren uit de jaren vijftig.

Brandtoren op het Rozendaalse Veld

Deze stalen brandtoren is in 1949 gebouwd aan de oostzijde van het Rozendaalse Veld. Daartoe werd op 10 februari 1949 een vergunningsaanvraag ingediend bij de gemeente Rheden door A. Jonker, commandant van de brandweer te Arnhem, handelend namens het eerdergenoemde Veluwse brandweercomité. De vergunningsaanvraag wordt begeleid met onder andere de bouwkosten van 3000 gulden en een bouwtekening.

De toren bestaat uit een 33,8 meter hoge stalen vakwerkconstructie op betonnen poeren en weegt 8850 kilo. De constructie is stabiel en de onderhoudsstaat is nu uitstekend. De toren is gebouwd op een hoge plek op de Veluwe, waardoor het torenhuisje zich bevindt op een hoogte van 130 meter en het bij helder weer een uitzicht geeft van 60 kilometer. De toren was uitgerust met een telefoonlijn waarmee de brandwachters contact konden opnemen met de brandweerkazernes in Velp, Arnhem en Apeldoorn. Ook zat er een gradenboog op het dak van de toren, zodat de brandwachter gemakkelijk de richting van de brand kon doorgeven.

De Veluwse bosbrandweer telde ooit 1500 vrijwilligers

Vliegtuigjes

In de twintigste eeuw stonden er verspreid over Nederland tientallen, zo niet honderden brandtorens. Ze vormden een belangrijk onderdeel van de organisatie van de bosbrandpreventie en maakten het mogelijk om beginnende branden snel te signaleren en te lokaliseren. Door nieuwe technieken zoals luchtwaarneming, verbeterde communicatiemiddelen en een veranderende aanpak van bosbrandbestrijding (vooral vliegtuigjes vanaf regionale vliegvelden zoals Deelen nabij Arnhem en vliegbasis Twenthe aan de Duitse grens) verloren de torens vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw gaandeweg hun functie. De brandtoren op het Rozendaalse Veld is daarmee een zeldzame herinnering aan een vrijwel verdwenen hoofdstuk uit de Nederlandse bosgeschiedenis.

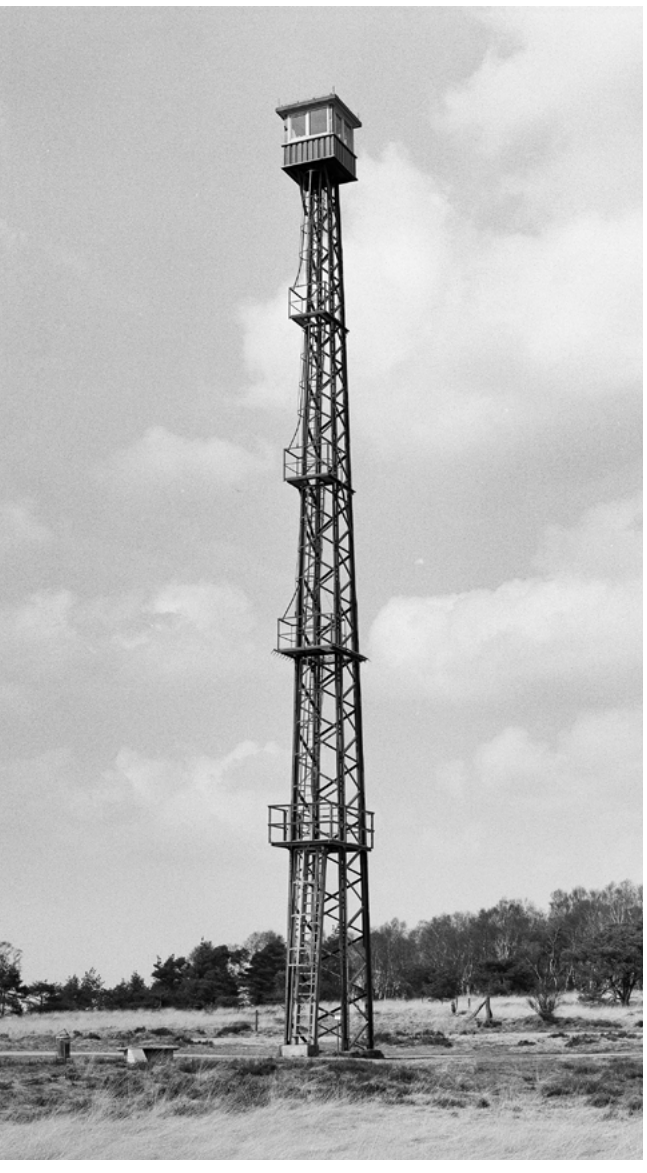

FOTO RCE, PAUL VAN GALEN

De brandtoren in 1995

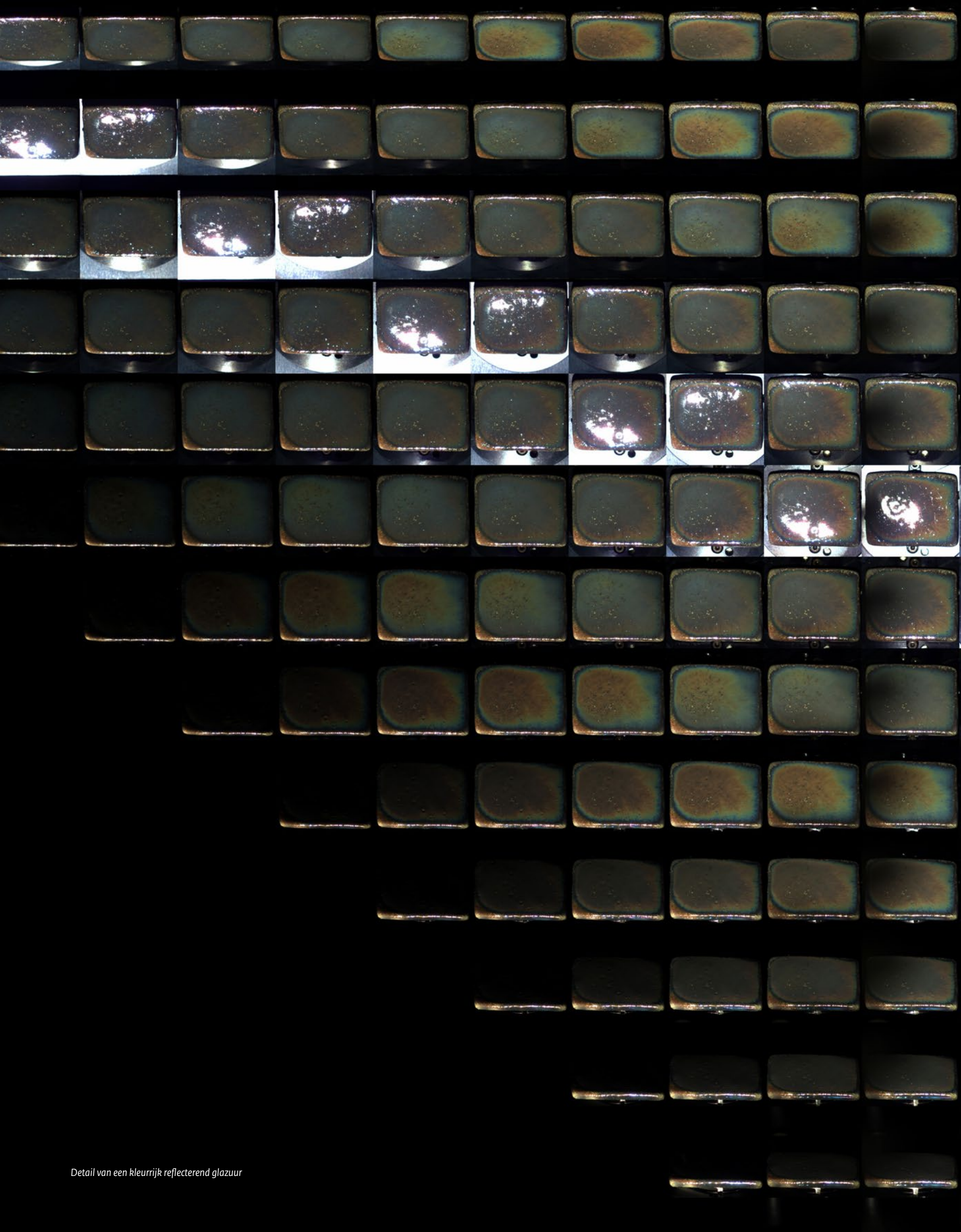
FOTO RCE, NICK VAN DEN BERG

De stalen constructie is volledig gerenoveerd

De toren vertelt niet alleen het lokale verhaal van Rozendaal en de Veluwe, maar vertegenwoordigt ook een nationale ontwikkeling: de grootschalige bebossing van Nederland, de daarmee samenhangende risico's op bosbranden en de organisatie die werd opgebouwd om deze te voorkomen en te bestrijden. Van het specifieke type stalen brandtoren uit de naoorlogse periode is dit het laatst overgebleven gave voorbeeld in Nederland. Juist doordat deze geschiedenis vrijwel nergens meer zichtbaar is, vormt de brandtoren op het Rozendaalse Veld een unieke en onvervangbare getuige van een belangrijk onderdeel van het Nederlandse landschap- en bosbeheer.

Dat de toren dit verhaal nog altijd zichtbaar maakt, is mede te danken aan het initiatief van de stichting die zich heeft ingezet voor het behoud ervan, het bouwwerk helemaal uit elkaar heeft gehaald om het staal te behandelen tegen roest en die ook het verzoek tot aanwijzing heeft ingediend bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Rijksdienst heeft verder onderzoek verricht en kwam erachter dat de toren nooit is meegenomen in de inventarisatie van wederopbouwbouwkunst. Daarom is hij bij hoge uitzondering toch aangewezen als rijksmonument. ■

Nick van den Berg deed als adviseur architectuurhistorie onderzoek naar het fenomeen van de brandtorens, n.vandenberg@cultureelerfgoed.nl

Detail van een kleurrijk reflecterend glazuur

KATTENOOG

Bijna 130 jaar geleden ontdekten chemici in het lab van De Porceleyne Fles bij toeval een glazuur met een bijzonder kleurrijke reflectie. Ze noemden het '*cat's eye*' omdat het leek op de halfedelsteen kattenoog. Het glazuur bleek lastig te reproduceren en het recept raakte in de vergetelheid. Totdat een keramiek-onderzoeker erin slaagde het oude recept te reconstrueren aan de hand van oude notities en onderzoek door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar de originele objecten. De vraag wat die kleurrijke reflectie nou precies veroorzaakte bleef echter onbeantwoord. Een onderzoeker aan de Universiteit Leiden bestudeerde de optica van het '*cat's-eye*'-effect door de reflectie van het glazuur nauwkeurig in kaart te brengen. De afbeelding toont het resultaat: een porseleinen tegeltje, gefotografeerd in een donkere kamer met telkens een andere hoek van de lamp en de camera. Door alle foto's samen te voegen, wordt zichtbaar hoe de '*cat's eye*'-regenboog een halo vormt rond de directe reflectie van de lamp. Het Leids Instituut voor Natuurkunde kende de foto dit jaar de Physics Image Award toe, een prijs voor de mooiste beelden uit natuurkundig onderzoek.
De oorzaak van deze mooie kleuren is intussen nog steeds niet helemaal verklaard. Zeker is dat het te maken heeft met nanodeeltjes van zilver en lood die vlak onder het oppervlak het licht breken. ■

Foto en optisch onderzoek door Tessa van der Ent onder begeleiding van Michiel de Dood. Het tegeltje met het gereconstrueerde glazuur is gemaakt door Bert-Jan Baas. Onderzoek bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is uitgevoerd door Luc Megens van het Rijks-erfgoedlaboratorium (l.megens@cultureelerfgoed.nl).

FOTO TESSA VAN DER ENT

FOTO RCE, LÉON VROOM

Na afloop van het onderzoek wordt de vindplaats weer afgedekt

Maritiem erfgoed

VINDPLAATS WADDENZEE

Op de voormalige Rede van Texel gingen ooit de grote, zeegaande schepen voor anker. Door stormen en verraderlijke stromingen zijn er naar schatting tussen de vijfhonderd en duizend vergaan. Deze zomer verrichtte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de westelijke Waddenzee onderzoek op het scheepswrak Burgzand Noord 3. THIJS COENEN & LISELORE MUIS

In 1985 bleven de netten van garnalenvisser Alfons Boom ineens haken. Hij gaf de locatie in de westelijke Waddenzee door aan duikers van de groep Phileas Fogg. Al bij een eerste duik, in juli 1985, troffen zij een wrak aan: de Burgzand Noord 3. Toenmalig coördinator onderwaterarcheologie Thijs Maarleveld werd erbij gehaald en al binnen enkele dagen werd een bronzen kanon uit 1638 geborgen. Het jaar erop volgde een vijfdaagse, professionele verkenning, waarbij de resten van een omgeslagen boord, kanonnen die door geschutpoorten staken en een grote gemetselde oven werden gedocumenteerd. Vanwege de datering van het bronzen kanon werd gesuggereerd dat hier het VOC-schip de Rob lag, vergaan in 1640.

In 1988 werd het scheepswrak aangewezen als eerste rijksmonument onder water. Die rijksmonumentale status werd in 2013 uitgebreid tot het huidige gebied, waarin 17 scheepswrakken liggen. Na de vondst van gouden en zilveren munten, besloot men de vindplaats tijdelijk af te dekken. Alle capaciteit was voorlopig immers nodig voor het opgraven van twee eerder gevonden scheepswrakken, Aanloop Molengat en Scheurrak SO1.

Nieuwe vragen

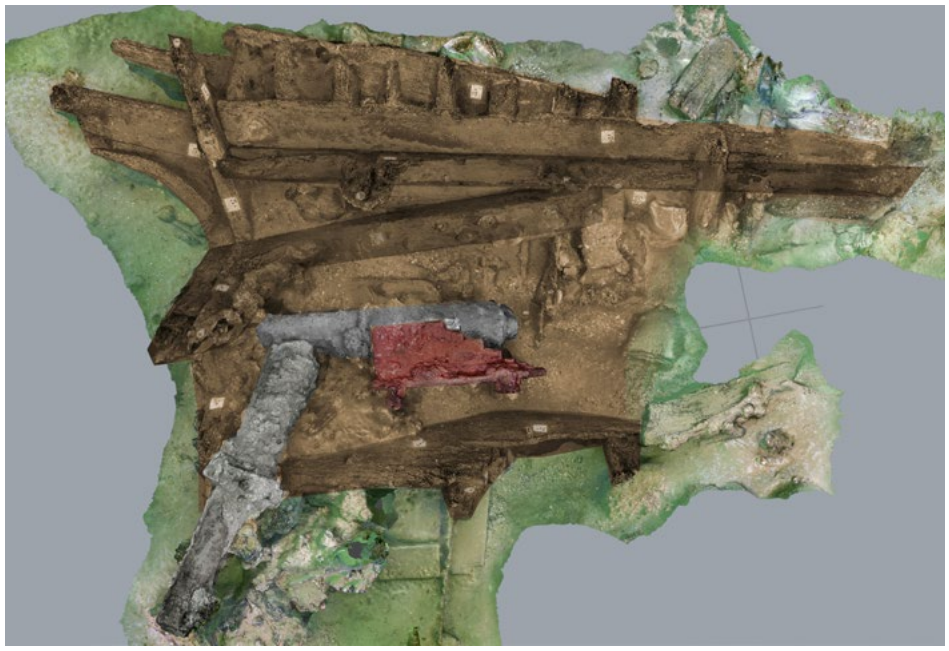
In de decennia daarna hebben onderzoekers van (voorlopers van) de Rijksdienst de vindplaats verschillende keren onderzocht. Daarbij ontdekten ze telkens nieuwe wrakdelen die door natuurlijke erosie waren vrijgespoeld: het voorschip, de grote mast en een deel van het achterschip, inclusief spiegelconstructie. Om nieuw vrijgespoelde wrakdelen te beschermen, breidden ze de afdekking telkens verder uit.

BEELD NATIONAL MARITIME MUSEUM, LONDEN

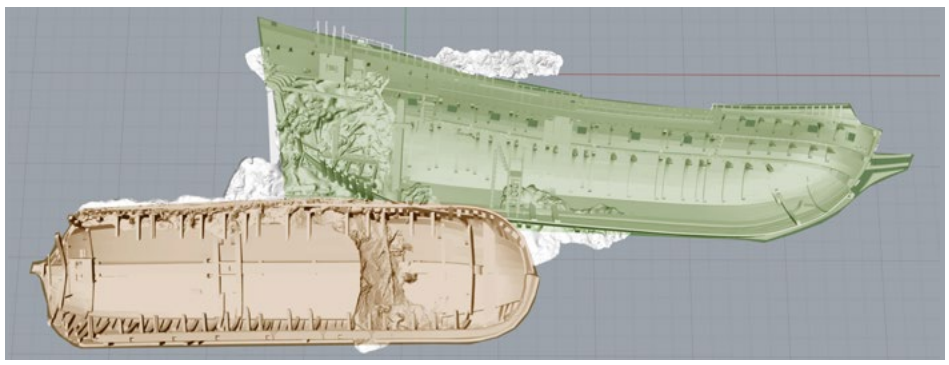
Zou het gaan om een VOC-schip dat in 1639 meevocht met de slag bij Duins? Op dit schilderij zien we het vlaggenschip van de Nederlandse vloot van Reinier Nooms

Een duikinspectie in 2025 bracht het besef dat de gehele afdekking onderhoud nodig had. Dat bood direct een mooie kans voor vervolgonderzoek. Door het vrijspoelen van de scheepsconstructiedelen waren inmiddels veel nieuwe vragen ontstaan. Zo was de afstand van 40 meter tussen grote mast en voorsteven veel te groot voor een schip uit die tijd. Daarnaast lag het achterschip, inclusief achtersteven en spiegelconstructie, ongeveer 10 meter vóór de grote mast, terwijl dat een meter of

BEELD DIJKSTRA MARITIME RESEARCH/RCE

In het achterschip van de BZN 3 liggen nog restanten van kanonnen

BEELD DIJKSTRA MARITIME RESEARCH/RCE

Reconstructie van de positie van de scheepswrakken, waarbij te zien is dat de BZN 21 (in rood) deels op de BZN 3 ligt

FOTO HIGHZONE PHOTOGRAPHY, PAUL VOORTHUIS

Dankzij hun maskers kunnen duikers van de Rijksdienst onderling praten

EXTRA IMPULS

In juni 2025 maakte de regering eenmalig geld vrij voor tijdelijke impulsmaatregelen om de maritieme erfgoedzorg te verbeteren. Het idee is de rol van gemeenten en provincies te versterken, met bijzondere aandacht voor het westelijke Waddenzeegebied en de Zeeuwse delta. Ook het verbeteren van de samenwerking met vrijwilligers krijgt aandacht. Bij de opgraving van BZN 3 en BZN 21 kreeg dat onder meer vorm in de inzet van studenten maritieme archeologie en jonge maritiem archeologen, om ervaring op te doen. Naast de gemeente Texel en de provincie Noord-Holland was ook maritiem museum Kaap Skil in Oudeschild betrokken. Daarnaast is het werkbudget van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed tijdelijk verhoogd voor onderzoek en beheer van rijksmonumenten en andere vindplaatsen onder water.

20 achter de grote mast hoort. Lagen hier misschien niet één, maar meerdere scheepswrakken bij elkaar?

Rechtstandig in de bodem

Om daarover duidelijkheid te krijgen en het verband tussen de fragmenten te kunnen vaststellen, heeft de Rijksdienst een aantal delen van de vindplaats opgegraven. Toen na een week een tweede voorsteven werd gevonden, was duidelijk dat de vindplaats inderdaad uit twee scheepswrakken bestaat: een oostelijk (BZN 3) en een westelijk wrak (BZN 21) die deels op elkaar liggen.

Het westelijke wrak, BZN 21, bestaat uit het vlak van een gladboordig houten schip met een deel van het bakboord nog goed in verband. Het geheel is ongeveer 25 x 5 meter groot. Het wrak ligt nagenoeg rechtstandig in de bodem. Aan de zuidkant van het vlak ligt de voorsteven. Op 19 meter hiervan staat de grote mast, met daarachter een grote hoeveelheid ankers. Het schip moet een lengte hebben gehad van ongeveer 40 meter, waarmee het tot de grootste schepen in het rijksmonument behoort.

Bepantsering

Het bakboord is ter hoogte van de grote mast bewaard gebleven tot net onder het eerste dekniveau. Richting voorsteven is deze minder goed bewaard en richting achtersteven verdwijnt de constructie de bodem in. De huid bestaat uit 7 centimeter dikke, met houten pennen vastgezette eikenhouten planken. Daar tegenaan zijn 7 centimeter dikke naaldhouten planken gespijkerd, met daar weer een 3 centimeter dikke naaldhouten plank tegenaan. Het is bekend dat schepen uit die tijd een extra laag naaldhout kregen als bescherming tegen

Schepen kregen een extra laag naaldhout als bescherming

de paalworm, een boormossel die hout in korte tijd in gatenkaas kan veranderen. Dat dit schip van een tweede laag naaldhout was voorzien, kan voor nóg betere paalwormbescherming zijn gedaan, maar mogelijk ging het om een soort bepantsering tegen kanonskogels. Om de bouwdatum te bepalen zijn houtmonsters genomen voor jaarringonderzoek.

Het oostelijke wrak is completer. In dit deel zijn indertijd het bronzen kanon en de munten gevonden. De wrakresten beslaan een oppervlakte van ongeveer 35 x 10 meter. Ze bestaan uit een deel van het vlak en een bakboord dat tot het tweede dek bewaard is gebleven van voor- tot achtersteven, inclusief spiegelconstructie. De oorspronkelijke lengte moet rond de 30 meter hebben gelegen.

Kaas- en broodkamer

In het achterschip ligt op het eerste dek een kanon met rolpaard op zijn kant in wat vroeger de kamer van de konstabel was, de officier die verantwoordelijk was voor het geschut aan boord. Hieronder is de kaas- en broodkamer aangetroffen, waar de voedselvoorraad van de bemanning werd bewaard. In de ruimte daaronder zijn diverse tonnen gevonden, een aanwijzing dat hier de kruitkamer zat.

Omdat de BZN 21 in het rijksmonument ligt, heeft dit wrak ook gelijk de rijksmonumentstatus. Helaas was tijdens deze duikcampagne niet genoeg tijd om de achtersteven van de BZN 21 vast te stellen. De exacte lengte van het schip is daarom nog niet vastgesteld. Het is een van de vragen waarop de Rijksdienst de komende jaren in vervolgonderzoek antwoord hoopt te vinden. ■

Thijs Coenen, maritiem archeoloog, en Liselore Muis, adviseur maritiem erfgoed, verrichtten dit onderzoek, t.coenen@cultureelerfgoed.nl & l.muis@cultureelerfgoed.nl

Collectie lakstempels

Het lot van een *levenslange liefde*

Al sinds de oudheid worden lakstempels gebruikt voor het verzegelen van brieven en documenten. Uit liefde voor 'mooie, ambachtelijke objecten' bouwde een verzamelaar in veertig jaar tijd een unieke collectie op. Toen hij overleed, werd het voortbestaan van de verzameling onzeker. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schoot te hulp, zodat ook toekomstige generaties de kans krijgen zich te verwonderen over de schoonheid van de stempels. FRANK BERGEVOET

FOTO RCE, FRANK BERGEVOET

Een deel van de bijzondere verzameling die John Polder gedurende veertig jaar opbouwde, bestond uit lakstempels met figuurkoppen

‘Apeldoorn, Dortmund, Lille, Utrecht, Tongeren… Waar een rommel- of antiekmarkt was, daar trof je mijn vader. Er was niets dat hij met meer plezier deed dan met twee trouwe maten, eveneens “chronische” verzamelaars, markten afstruinen op zoek naar poederdozen voor mijn moeder, citruspersjes voor mij en lakstempels voor zichzelf’, vertelt Karen Polder, een van de twee dochters van verzamelaar John Polder. ‘Als mijn vader thuiskwam, toverde hij uit alle zakken van zijn colbert de oogst aan stempels tevoorschijn. Zo groeide zijn collectie in een periode van zo’n veertig jaar uit tot ongeveer 3000 lakstempels.’ Het is niet zo gek dat haar vader juist een grote liefde voor lakstempels opvatte. Zijn werkzame leven was hij begonnen als antiquair en galeriehouder, en lang werkte hij als restaurator. ‘Hij had zijn leven lang liefde voor kunst en mooie spullen en voor ambachtelijk gemaakte objecten.’

Meedenken

In het voorjaar van 2022 benaderde Karen Polder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met de vraag om mee te denken over een passende bestemming voor de omvangrijke en encyclopedische verzameling lakstempels van haar vader. De gegevens en foto’s die zij en haar vader ter beschikking stelden, gaven de Rijksdienst voldoende aanleiding om deze vraag serieus op te pakken.

Lakstempels vormden een bijzondere vorm van kunstnijverheid, waarin uiteenlopende ambachtelijke technieken samenkwamen, van virtuoos edelsmeedwerk en ivoorsnijwerk tot glaskunst, emailtechniek, houtdraaien en edelsteenbewerking. De verzameling was uitzonderlijk rijk aan thema’s, stijlen en materialen. In de objecten weerspiegelde zich een belangrijk deel van de kunstgeschiedenis uit de periode 1850–1930, van het historicisme tot en met de art deco-periode.

De eigenaar had de verzameling gedurende tientallen jaren opgebouwd met grote toewijding en een scherp oog voor kwaliteit. Niet alleen de kwaliteit van de afzonderlijke objecten, maar ook de samenhang en rijkdom van de collectie als geheel waren uitzonderlijk.

Zegellak

Lakstempels worden al vanaf de oudheid gebruikt om brieven en documenten te verzegelen. In warme zegellak werd met de stempel een afdruk gemaakt, meestal van een familiewapen, monogram, initialen of een ander symbool. Daartoe werd het motief in spiegelbeeld in de metalen stempelplaat of -voet gegraveerd. Aan de stempelplaat was een handvat bevestigd, dat vaak kunstig was vormgegeven. Juist daarin blonk de verzameling uit: de variatie en vormgeving van de handvatten was opmerkelijk groot.

FOTO KAREN POLDER

De Hoge Raad van Adel ontfermde zich over een deel van de verzameling

Verzamelaars ontwikkelen zich tot inhoudelijke experts

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw werden lakstempels steeds vaker in serie vervaardigd. Stempelmakers presenteerden deze series in catalogi, waarbij de afzonderlijke stempels telkens kleine variaties vertoonden.

Lakstempels lijken bovendien een functie te hebben gehad als herinneringsobject. Toen de gegoede burgerij vanaf het einde van de 19e eeuw haar vrije tijd steeds vaker doorbracht met vakantiereizen en het moderne toerisme opkwam, werden lakstempels vermoedelijk populaire souvenirs. Reizigers namen exemplaren mee uit de plaatsen en landen die zij bezochten. Dat kan verklaren waarom veel stempels uit Duitsland, Frankrijk en Italië afkomstig zijn.

Daarnaast lijken lakstempels bescheiden voorwerpen van ‘heldenverering’ te zijn geweest. Regelmatig zijn handvatten voorzien van portretten van staatslieden, componisten, legeraanvoerders of grote denkers. Zo werd een alledaags gebruiksvoorwerp tegelijk een persoonlijk eerbetoon aan een bewonderde figuur.

Goud en ivoor

‘Vele avonden spendeerde mijn vader aan het ordenen van zijn collectie’, vertelt Karen Polder. Het rubriceren van de stempels was nog niet zo eenvoudig, want doe je dat op thema (engelen, jacht, dieren, handen, mensfiguren), op periode of op materiaalsoort (hout, glas, edelsteen, zilver, goud en zelfs ivoor)?

Hoewel uniek wat betreft het verzamelgebied, staat deze verzameling lakstempels niet op zichzelf. De collectie is representatief voor een bredere traditie van de generatie die kort na de Tweede Wereldoorlog volwassen werd. Door groeiende welvaart en meer vrije tijd ontwikkelde deze generatie uiteenlopende verzamelpassies. Sommigen gingen postzegels, munten, suikerzakjes of sigarenbandjes verzamelen, anderen legden zich toe op lakstempels, pijpen, tractoren of pianola’s. Het is niet verwonderlijk dat deze verzamelaars zich ontwikkelden tot inhoudelijke experts die hun collectie tot een samenhangend geheel uitbouwden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed pleit voor een zorgvuldige omgang met dergelijke consciëntieus opgebouwde en ‘gerijpte’ collecties. Dat is echter niet eenvoudig. »

FOTO RCE: FRANK BERGEVOET

Karen Polder (links) en onderzoeker Frank Bergevoet van de RCE bekijken lakstempels uit de verzameling

Een lakstempel met een wapenschild in de stempelvoet

FOTO KAREN POLDER

» Geen haalbare optie

Bij het zoeken naar collecties waar de stempels een nieuwe plek kunnen krijgen, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de familie bijgestaan. De dienst nam contact op met de Commissie Beschermde Cultuurgoederen en instellingen als het Rijksmuseum, het Belasting & Douane Museum in Rotterdam, De Nederlandsche Bank en het Koninklijk Huisarchief. Geen van de instellingen had belangstelling om de verzameling als geheel over te nemen. Daartoe was het verzamelterrein té specifiek en sloot het onvoldoende aan bij de respectievelijke collectieprofielen. Ook plaatsing van de gehele verzameling in het register van beschermde cultuurgoederen leek door het ontbreken van herkomstgegevens en het buitenlandse karakter van veel lakstempels geen haalbare optie.

Doordat de Rijksdienst ondertussen online de collecties van diverse musea doorzocht met behulp van CollectieNederland.nl en in het buitenland haar licht opstak, werd wel duidelijk dat nergens in Europa een vergelijkbare openbare collectie aanwezig was. De enige uitzondering was de verzameling van het Museo del Sigillo in La Spezia, Italië. Het museum reageerde echter niet op herhaalde verzoeken om contact.

Nergens was een vergelijkbare collectie

Gericht musea benaderen

En toen overleed in 2025 John Polder. ‘Herplaatsing van de verzameling kreeg toen een grotere urgentie’, aldus zijn dochter. ‘Mijn zus en ik konden en wilden de verzameling niet overnemen en voortzetten. Om onze vader als verzamelaar recht te doen, wilden we heel graag een bestemming waar zoveel mogelijk mensen van de lakstempels kunnen genieten, bij voorkeur in een museum. Omdat we samen met de Rijksdienst al veel opties hadden verkend, konden we als erfgenamen tamelijk gericht musea benaderen met de vraag of ze interesse hadden.’

Ze raakte begin 2026 in contact met het Nationaal Glasmuseum in Leerdam en het Zilvermuseum in Schoonhoven. Zo kregen tientallen glazen, kristallen en emaillen stempels een thuis in het Glasmuseum en kregen de zilveren stempels een nieuw onderkomen in Schoonhoven. Polder: ‘Op een verrassende manier kwam soms van de ene schenking de andere. De conservator van het Zilvermuseum attendeerde ons op mogelijke belangstelling bij het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden. Zij legde voor ons het eerste contact. Bij het RMO werden de lakstempels die de oudheid als thema of inspiratiebron hebben meteen gezien als mooie aanwinsten voor het nieuwe verzamelgebied “beeldvorming of receptie van de klassieke oudheid”, dat de komende jaren verder kan groeien.’

Fijn idee

Via de Rijksdienst ten slotte kwam de familie in contact met de Hoge Raad van Adel, waar de lakstempels een prachtige aanvulling bleken op de afdrukken van wapenstempels van de Raad.

Op deze wijze lukt het om belangrijke kernen uit de verzameling onder te brengen in musea. ‘Mijn vader zou het zeker een fijn idee hebben gevonden dat toekomstige bezoekers aan deze instellingen zich net zo over de pracht van de stempels kunnen verwonderen als hijzelf deed. De reden dat hij er zo’n grote liefde voor opvatte en ze zijn leven lang hartstochtelijk verzamelde was de schoonheid die ambachtslieden en kunstenaars erin wisten te leggen.’ ◙

Frank Bergevoet, senior adviseur roerend erfgoed was betrokken bij de herplaatsing van de lakstempels, f.bergevoet@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Karen Polder.

FOTO RCE, FRANK BERGEVOET

Glazen lakstempels uit de verzameling belandden in het Nationaal Glasmuseum in Leerdam

FOTO KAREN POLDER

Emma Verweij, conservator receptiegeschiedenis van het Rijksmuseum van Oudheden, neemt lakstempels in ontvangst

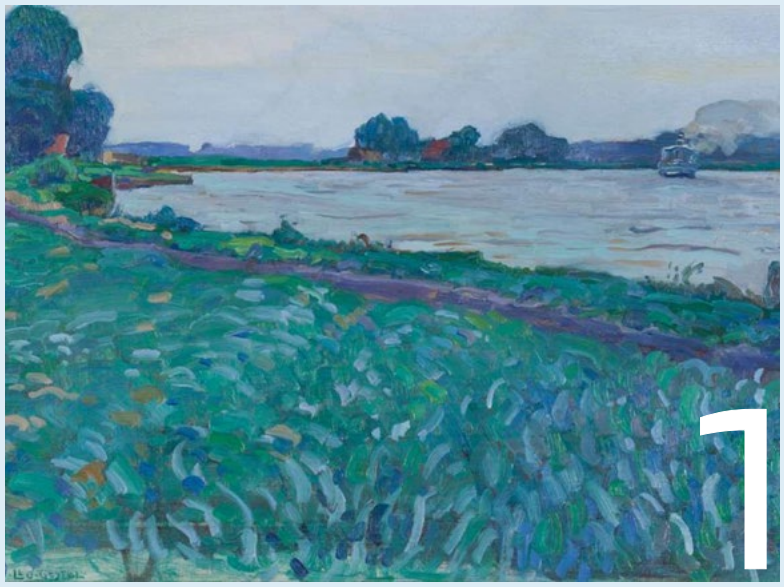

FOTO RCE

De natuur, zoals hier aan de Amstel, inspireerde Leo Gestel

Gestel in het Gooi

Tijdens zijn Gooise jaren tekende kunstenaar Leo Gestel (1881-1941) een enorm oeuvre bij elkaar. Traditioneel werk van Blaricumse winterlandschappen wisselde hij in de periode 1929-1941 af met plastische baadsters. Hij bleef vernieuwend. Vissersvrouwen tekende hij niet als frisse en populaire 'Huizer meisjes', maar net zo afschrikwekkend en primitief als zijn Spakenburgse vissers die hij met etnografische blik bestudeerde: 'Ik betreur niet de romantiek die door de Zuiderzeedijk en de poldering verloren gaat', schreef Gestel. 'Maar wel dat een aantal Hollanders die het "oer" nog in zich hebben (...) opgeslokt zal worden door de verslinder techniek.'

Onder de titel *Makers in het Gooi* presenteerde het Huizer Museum eerder in de zomer van 2025 een succesvolle expositie van schilderijen uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Die samenwerking krijgt nu een vervolg met *Leo Gestel. Gooise Jaren, 1929-1941*, van 18 december 2026 tot 30 mei 2027. Aan de hand van een selecte keuze uit de omvangrijke Gestel-verzameling (ruim 5000 werken op papier) in beheer bij de Rijksdienst vertelt het museum het verhaal van Gestels jaren in het Gooi. Meer info: huizermuseum.nl. ☒

Deskundig verduurzamen

Een rijksmonument verduurzamen vraagt om maatwerk. Veel eigenaren willen wel, maar lopen ergens in het proces vast. Sinds kort kunnen ze echter weer eenvoudig deskundige hulp inschakelen voor het verduurzamen van hun monumentale pand. Via een vernieuwde regeling kunnen ze 75 procent vergoed krijgen van de kosten voor advies en ondersteuning, tot een vastgesteld maximum.

Het ontzorgingsprogramma helpt eigenaren om een pril verduurzamingsidee concreet en uitvoerbaar te maken. Dat kan laagdrempelig beginnen met een oriënterend gesprek aan de eigen keukentafel. Wie meer nodig heeft, kan kiezen voor een uitgebreidere begeleiding. Een gespecialiseerde adviseur denkt dan mee over maatregelen en kan ondersteunen bij vergunningen, subsidieaanvragen en het offertetraject. De ondersteuning is bedoeld voor eigenaren van rijksmonumenten (woonhuizen en niet-woonhuizen). Ook Verenigingen van Eigenaren, gezamenlijke eigenaren en collectieven kunnen onder voorwaarden deelnemen. Voor eerdere deelnemers aan de regeling geldt dat niet. Aanvragen kunnen worden ingediend via de website monumenten.nl. ☒

FOTO RCE, NANETTE DE JONG

Voorzetramen maken een woonhuis in Wijk bij Duurstede duurzamer

FOTO RCE

Het scheepswrak in de Waal

Wrak in laag water

De extreme droogte van afgelopen zomer leidde tot een uitzonderlijk laag waterpeil in de rivieren. Dit leverde onder andere een melding op van een scheepswrak in de Waal bij Hurwenen. Samen met de melder gingen maritiem archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 19 augustus langs om het wrak te onderzoeken. Het bleek te gaan om een zeer compleet scheepswrak, waarbij zelfs het roer nog aan de achtersteven hangt. Het geheel is ongeveer 21 meter lang, 4 meter breed en ligt schuin in de bodem begraven. Het boord, de zijkant van het schip, is overnaads gebouwd; dat wil zeggen dat de huidplanken dakpansgewijs over elkaar heen liggen. In het schip waren onder andere tussenschotten, een spil (om bijvoorbeeld een anker of zeil te hijsen) en een trapje aanwezig.

Op basis van de constructiekenmerken dateert het wrak in ieder geval van voor 1900. Aan de hand van houtmonsters die zijn verzameld hopen de onderzoekers de kapdatum en houtherkomst te kunnen bepalen. De komende tijd worden de gegevens verder uitgewerkt en de houtmonsters onderzocht. Er zijn nog geen plannen om het wrak af te dekken, aangezien dat eventueel verder onderzoek ter plaatse door studenten en vrijwilligers zou bemoeilijken. ☒

Wanneer wordt tijdelijk tijdloos?

STREET ART als erfgoed

Een muurschildering die vandaag wordt gezet, kan morgen onderdeel zijn van het verhaal van een stad. Ook graffiti in de openbare ruimte kan zo uitgroeien tot erfgoed dat iets vertelt over geschiedenis en identiteit. Hoe bepaal je wat bescherming verdient en wat mag worden weggehaald? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunde het ontwikkelen van een waarderingssystematiek. LINDY KUIT EN WILMA SIMONS

Street art kent vele vormen: van illegale graffiti tot *murals* (muurschilderingen) in opdracht. Die veelzijdigheid maakt het verschijnsel interessant, maar ook complex. Het kan een tijdsbeeld vastleggen, identiteit uitdrukken, een baken zijn in een wijk. Of het kan een daad van vandalisme zijn en tot vernieling leiden. Street art zelf is als erfgoed nog niet zo 'gekend'. Werken kunnen verdwijnen, veranderen of worden overgeschilderd. Welke meerwaarde heeft het om er met een erfgoedbril naar te kijken?

Anders kijken naar de stad

Vandalisme of kunst? Gemeenten zoeken naar een balans tussen ruimte bieden, de openbare ruimte beheersbaar houden en vernieling voorkomen. Hoe wordt er in Nijmegen, Eindhoven en Leeuwarden in de praktijk met street art omgegaan?

Voor Ewart van der Putten van de gemeente Nijmegen kwamen graffiti en street art tien jaar geleden op zijn pad vanuit zijn functie als wijkmanager. Hij denkt mee over kunst en erfgoed en heeft input gegeven voor een officiële street art-wandeling door Nijmegen. Van der Putten ziet geen harde grens tussen vandalisme en kunst. 'Soms begint het met iets simpels. Kunstcollectief Pink Pony Express heeft in een aantal muren bestaande graffititeksten uitgehakt in Romeinse letters, een knipoog naar zowel het links-progressieve imago van de stad als haar Romeinse geschiedenis, én die van graffiti. Dat vind ik mooi: dat iets wat vluchtig is bedoeld ineens wordt vereeuwigd.' Street art kan bovendien je blik op de stad veranderen, vindt Van der Putten. 'En je komt tijdens zo'n wandeling op plekken waar je

FOTO KIKI VAN DIJK

Meisje met de gouden oorijzers, door Studio Anti-Held, tijdens Museumnacht FRL in Leeuwarden

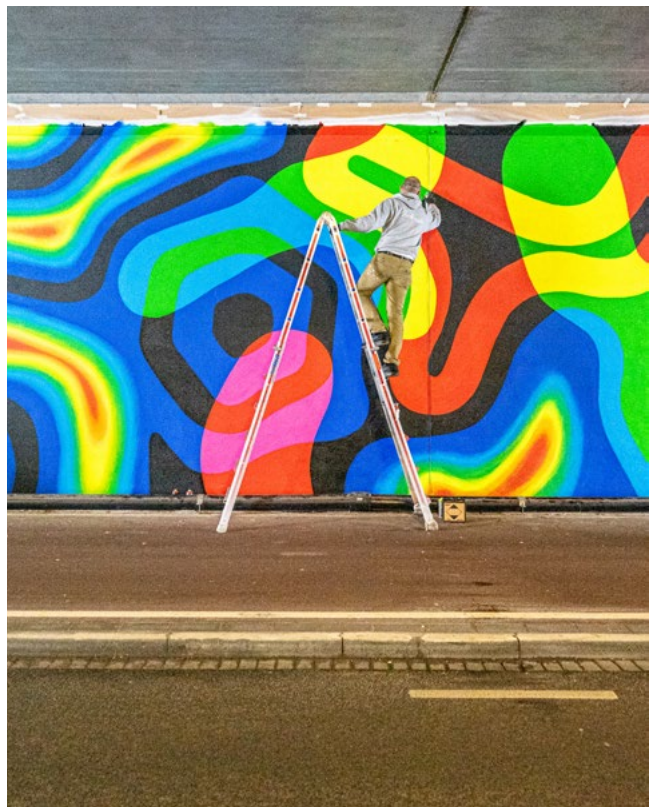

FOTO VINCENT HUIBERS

Een mural van Motion Paintings in Eindhoven

FOTO RCE

Muurschildering verbeeldt de geschiedenis van de Radboud Universiteit in Nijmegen

normaal gesproken niet komt of waar je gewoon aan voorbijloopt.'

Ook bewoners spelen een belangrijke rol. Bij verschillende Nijmeegse projecten werken bewoners, kunstenaars, ondernemers en gemeente samen. Van der Putten: 'Het gaat erom dat je samen tot een akkoord komt. Dat werkt goed, want bewoners staan er over het algemeen positief tegenover. Street art is echt iets wat mensen met elkaar kan verbinden.' Tegelijkertijd heeft de gemeente voor illegale of ongewenste graffiti een meldpunt ingesteld. Zij verwijdert deze dan kosteloos voor de bewoners. Daarnaast zijn er vrijplaatsen toegewezen, zoals pijlers van een brug.

Van straat naar gemeentehuis

Kunstenaar Vincent Huibers begon in 1989 met graffiti. Als kunst werd graffiti toen niet gezien. 'Ik zag als jochie allemaal *tags* in de stad en vond dat heel interessant. Op mijn schoolschriften begon ik te oefenen en daarna met spuitbussen op een muur.' Huibers werkt nu in opdracht voor gemeenten en bedrijven. Hij haalt opdrachten binnen en verdeelt ze over een netwerk van kunstenaars. De basis van een succesvol project? 'Vertrouwen. Dat opdrachtgevers ervan uitgaan dat een opdracht technisch goed wordt uitgevoerd en dat we niet eindeloos hoeven te vergaderen. Daarnaast helpt het als een gemeente beslissingen durft te nemen', zegt hij.

Eindhoven is wat dat betreft een voorbeeldgemeente. Bij tunnels en viaducten zocht men daar naar een alternatief voor grijs schilderen. Wat bleek: als je zo'n oppervlak toch moet aanpakken, is het niet veel duurder om er een kunstwerk van te maken. Die aanpak is nu gemeentelijk beleid. Onder de noemer Tunnelvisie kiest Eindhoven ervoor tunnels en viaducten die groot onderhoud nodig hebben, op te knappen met street art. Zo worden plekken die vaak als donker of onaantrekkelijk worden ervaren, omgevormd tot openbare kunstwerken. Sinds 2016 zijn al tientallen tunnels, viaducten en spoorwanden aangepakt. De gemeente houdt de projecten bij in een app, met een kaart waar de kunstwerken te vinden zijn.

Waardering

In Leeuwarden veranderde de kijk op street art in de aanloop naar 2018, toen de stad zich Culturele Hoofdstad mocht noemen. Ida Heslinga van Visit Leeuwarden: 'Daarvoor waren er zeker mensen die vonden dat street art de stad verloederde. Door de jarenlange voorbereiding op 2018 kwam er meer begrip. Er ontstonden allerlei initiatieven, burgers kregen waardering voor street art als kunstvorm.'

Ook Leeuwarden heeft, net als Nijmegen, een route langs street art ontwikkeld. 'Het is veel breder dan alleen een kleurrijk plaatje op een muur. Het brengt mensen op de been: bezoekers, ondernemers, touroperators en de culturele scene. Street art doet echt iets met de stad.' Ook Heslinga wil de grens tussen kunst en vandalisme niet te scherp trekken. 'Street art is niet alleen mooi als het een gelikt kunstwerk is; het gaat ook om het achterlaten van je *mark*, groot of klein.' Tegelijkertijd hoeft niet elke muur te worden beschilderd, vindt Heslinga. 'Het moet passen bij de plek.'

'Street art is spannend en modern, maar af en toe ook moeilijk'

Grijs gebied

Ruimte geven betekent ook keuzes maken. Erfgoed, omgevingskwaliteit, vergunningen, eigendom en draagvlak spelen daarin een rol. Daarnaast is bijvoorbeeld in Leeuwarden voor veel werken een omgevingsvergunning nodig. 'Het grijze gebied zit in de vraag of iets passend is voor een bepaalde plek of voor de stad. Dan speelt smaak mee', legt Heslinga uit. 'En dat is lastig, want een ambtenaar of commissie wil wel eerlijk en consequent zijn.'

Nijmegen beoordeelt street art-initiatieven nog per geval. Op sommige plekken verwijdert de gemeente tags wekelijks, terwijl andere werken worden beschermd. Van der Putten: 'Street art is spannend en modern, maar af en toe ook moeilijk. »

FOTO VINCENT HUIBERS

Een deel van The Traveler, *een grote muurschildering onder de A2 in Eindhoven*

» Je moet rekening houden met de praktijk. Wat laat je leidend zijn?' Het Piersonmannetje laat zien wat dat kan betekenen. Dat graffitiwerk uit de jaren tachtig herinnert aan de Nijmeegse kraakbeweging en het breedgedragen verzet tegen de sloop van de Piersonstraat. De muurschildering wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aangedragen als voorbeeld van Post65-erfgoed. En op initiatief van de gemeente is het inmiddels aangewezen als gemeentelijk monument om te voorkomen dat het verloren gaat. De Piersonrellen maken deel uit van de Canon van Nijmegen. Het Piersonmannetje is van een reeks geschilderde ME-mannetjes het laatst overgebleven mannetje en vormt daarmee volgens de gemeente een herinnering aan de gebeurtenis die als één van de zwartste pagina's uit de naoorlogse geschiedenis van Nijmegen geldt.

Geen blauwdruk

De vraag is natuurlijk ook of street art wel is bedoeld om eeuwig te bestaan. In Leeuwarden wordt nagedacht over documentatie en conservering. Belangrijke werken worden vastgelegd en met kunstenaars worden soms afspraken gemaakt om een schildering enkele jaren te beschermen.

'Je moet ook een beetje beweging houden', benadrukt Heslinga. 'Street art is niet voor altijd, en dat moet je misschien ook niet willen. De variatie is juist belangrijk.'

Een tussentijdse conclusie kan zijn dat er geen blauwdruk is. Street art vraagt om ruimte én regulering, om handhaving én vertrouwen. Duidelijk is wel dat wie alleen kijkt naar wat moet worden verwijderd, misschien niet ziet wat er kan ontstaan.

Street art is als erfgoed bij uitstek dynamisch

De tegenwoordig veelal gewaardeerde grote murals zijn tenslotte voortgekomen uit de street art-cultuur van tags en andere vormen van illegale en vaak ongewenste graffiti. Zoals graffitikunstenaar Vincent Huibers zegt: 'De kunstenaars die nu mooie dingen maken, zijn vaak begonnen met werk dat anderen helemaal niet mooi vonden.'

FOTO KIKI VAN DIJK

De Begijn in de Bagijnestraat in Leeuwarden, door LJ van Tuinen

FOTO PINK PONY EXPRESS

De gebeitelde tekst was aanvankelijk een tag

Waarderingskader

Street art is bij uitstek een dynamische vorm van erfgoed: werken ontstaan, veranderen en verdwijnen, terwijl hun betekenis voor makers, omwonenden en plekken juist kan blijven bestaan. Op welke manier geef je wat door? En welke rol heeft een gemeente hierin te spelen? Om gemeenten meer kennis en houvast te geven, kwam het Street Art Museum Amsterdam met hulp van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed tot een waarderingskader, bestaand uit een termenlijst en een waarderingsformulier.

Als eerste moet je begrijpen waar het over gaat. Dat begint bij de taal: wat is een *tag*, *throwie* of *bomb*? En het leren waarderen van de verschijningsvormen: is het *old school*, *bubble style* of een *paste-up*? De termenlijst is aan de Erfgoedthesaurus toegevoegd (onder 'Cultuurhistorische Thesaurus', 'kunsten' staat een kopje 'street art').

Het tweede onderdeel is een waarderingsformulier speciaal voor street art. Met dit formulier wordt gekeken naar de sociaalmaatschappelijke waarde, het economische en educatieve gebruik, de locatie, de duurzaamheid en de artistieke kwaliteit. Per onderdeel worden aan de hand van criteria en vragen scores vastgesteld. Zo ontstaat er een waardering die inzicht geeft, helpt bij het maken van keuzes en meteen ook een heldere onderbouwing biedt. In november oefenden bezoekers van het Nationaal Monumentencongres ermee. Zo beweegt street art zich van 'ongekend' erfgoed naar steeds gekender erfgoed. ■

Het ontwikkelen van de waarderingsmethodiek is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage vanuit de Uitvoeringsagenda Faro van de RCE. Deze regeling stimuleert het erfgoedveld om het functioneren van de erfgoedzorg meer in overeenstemming te brengen met het Verdrag van Faro.

Lindy Kuit, zelfstandig kunst- en architectuurhistoricus, interviewde betrokkenen over street art. Wilma Simons, specialist erfgoedparticipatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidt projecten binnen de Uitvoeringsagenda Faro. Het waarderingskader is bij haar op te vragen via w.simons@cultureelerfgoed.nl.

KLEURRIJKE DRAADTAS ONDER DE MICROSCOOP

FOTO MUSEUM BRONBEEK

FOTO RCE

Hoe komt die aan die felle kleuren? Met die vraag over een kleurrijke draadtas uit Papoea-Nieuw-Guinea kwam Museum Bronbeek bij onderzoekers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Deze draadtassen worden in de lokale taal Tok Pisin ook wel *bilum* genoemd, naar de bijzondere lustechniek die vrouwen al generatieslang gebruiken. De tassen zijn nog altijd populair en ze gelden als een symbool van de nationale eenheid van Papoea-Nieuw-Guinea. Tegelijk vertelt iedere bilum met zijn vorm, materiaal, kleuren en patronen ook een eigen verhaal. Oorspronkelijk bestaat bilum uit bastvezels van inheemse planten. De draad wordt gemaakt door vezels tussen de hand en dij te rollen. In deze bilum van Museum Bronbeek, afkomstig uit voormalig Nederlands-Nieuw-Guinea, zijn echter enkele felle kleuren te zien die nauwelijks in de natuurlijke omgeving voorkomen. Dit riep de vraag op welke materialen zijn gebruikt en of daarbij ook kunststof is verwerkt.

Tijdens Lab op Pad in Museum Bronbeek heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geprobeerd deze vraag samen met het museum te beantwoorden. Eerst legden de onderzoekers de draden onder de microscoop. Dit versterkte het vermoeden dat het wel eens om plastic zou kunnen gaan. Zeker de wittige draad, waar ook rood doorheen zit en die uit meerdere lagen lijkt te bestaan, doet sterk denken aan plastic tassen. Analyse met een infraroodspectroscoop bevestigde dat het om polyethyleen gaat. Van dat type kunststof worden dus niet alleen wegwerptassen gemaakt, maar ook betekenisvolle bilum. ◙

Olivia van Rooijen, moderne-materialenspecialist van het Rijkserfgoedlaboratorium in Amsterdam, verrichtte dit onderzoek, o.vanrooijen@cultureelerfgoed.nl. *Tot 3 januari 2027 is bilum nog te bewonderen in de tentoonstelling 'Tijd voor Papoea' in Wereldmuseum Leiden.*

Kunstenaar Lotti van der Gaag ontsnapte aan alle etiketten

Klei, verbeelding *en* onverzettelijkheid

Haar sculpturen zijn abstract én figuratief, speels én monumentaal. Hoewel haar tijdgenoten, de Cobra-kunstenaars, haar bewonderden om de unieke vormentaal die ze ontwikkelde, zou Lotti van der Gaag nooit dezelfde internationale erkenning krijgen. 'Durf niet te denken dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen. Dit zijn nog sprookjes.' Een grote overzichtstentoonstelling in het Purmerends Museum met 30 bruiklenen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed moet daarin verandering brengen. MONCEF BEEKHOF EN NATHALIE MENKE

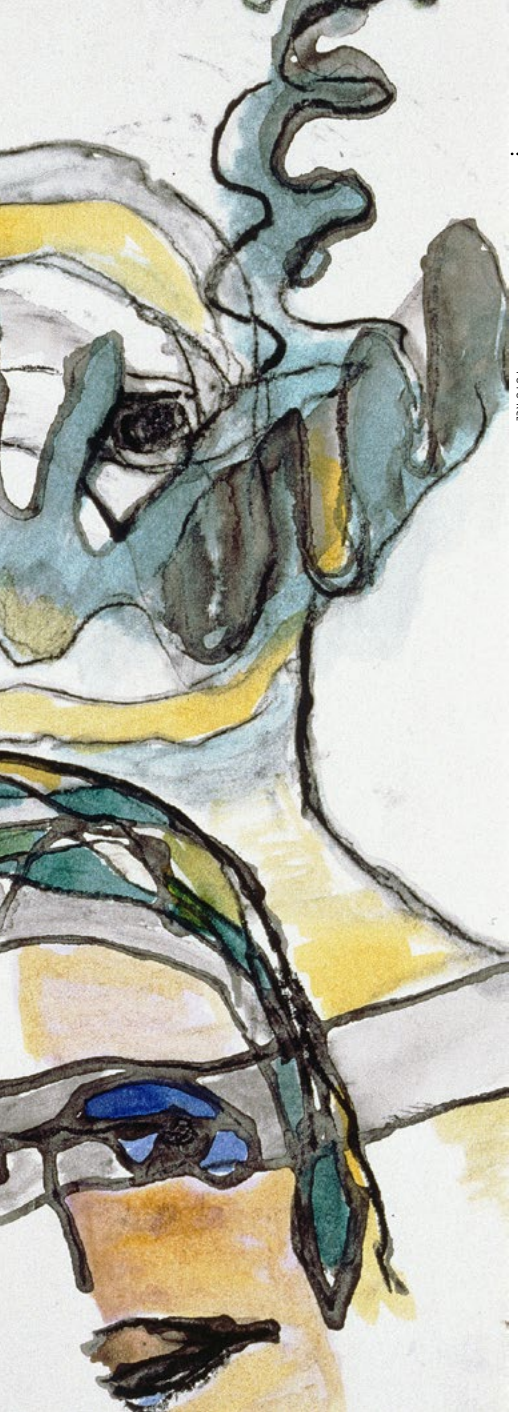

FOTO RCE

Quatre copains jurent sur leur amitié (1978)

FOTO RCE

De wakkere (1951)

Wie het werk van Lotti van der Gaag (1923-1999) voor het eerst ziet, betreedt een wonderlijke wereld. Haar beelden lijken bevolkt door fantasiewezens: half mens, half dier, soms teder, soms dreigend, maar altijd vol leven. Vogels, monsters, bosgeesten en mythische figuren kijken de beschouwer aan met grote ogen of reiken uit met grillige armen. Ook haar schilderijen en tekeningen tonen een universum waarin de verbeelding vrij spel krijgt. Het is een beeldtaal die onmiddellijk herkenbaar is en zich nauwelijks laat vergelijken met die van andere kunstenaars.

Toch werd Lotti van der Gaag lange tijd vooral genoemd in de schaduw van beroemdere mannelijke tijdgenoten als Karel Appel, Corneille, Constant en Bram Bogart. Als beeldhouwer verkocht ze goed en ze maakte ook werk voor de openbare ruimte, waarvan een deel nog steeds te zien is. Erkenning als een van de oorspronkelijkste naoorlogse kunstenaars van Nederland kwam echter pas later, in de laatste decennia.

Haar werk is nu tot en met 11 april 2027 te zien in het Purmerends Museum. Voor deze tentoonstelling leende de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werken van Van der Gaag aan het museum. Ook het Amsterdamse Ambassade Hotel en dochter Isis van Bohemen (uit het privéatelier van Van der Gaag) leenden werk uit.

Eenzame jeugd

Het eigenzinnige kunstenaarschap van Van der Gaag wortelde al vroeg in haar jeugd. Lotti groeide op in Den Haag als dochter van een kleermaker en een moeder uit een Duitse boerenfamilie. Na de scheiding van haar ouders was zij veel op zichzelf aangewezen. Ze bracht perioden door bij familie in Duitsland, werkte op een boerderij en leerde al jong verantwoordelijkheid dragen. Later beschreef ze haar jeugd als een eenzame tijd waarin ze zich terugtrok in haar eigen fantasiewereld. Juist daar ontstond de rijke verbeelding die haar latere werk zou kenmerken.

Aanvankelijk leek niets erop te wijzen dat ze kunstenaar zou worden. Ze werkte als stenotypiste en ontwierp breipatronen. De beslissende wending kwam na de Tweede Wereldoorlog, toen ze de jonge schilder Bram Bogart ontmoette. Hij introduceerde haar in de wereld van de moderne kunst, nam haar mee naar musea en moedigde haar aan om met klei te gaan werken.

Vanuit eigen verbeelding

Nog belangrijker was haar ontmoeting met kunstenaar en docent Livinus van de Bundt, oprichter van de Vrije Academie in Den Haag. Van de Bundt herkende onmiddellijk haar talenten. In plaats van haar klassieke technieken aan te leren, gaf hij haar een opmerkelijke opdracht: maak honderdvijftig beeldjes, zonder voorbeelden, zonder regels en zonder correcties. Hij wilde dat zij uitsluitend vanuit haar eigen verbeelding werkte. Dat bleek een gouden greep. Binnen enkele maanden ontwikkelde Lotti een volstrekt eigen beeldtaal, die zich

FOTO COR DEKKINGA, PICTORIGHT

Lotti van der Gaag rond 1958 in haar Haagse atelier

niets aantrok van academische regels of artistieke conventies. Fantasierijke beelden waarin mens-, dier- en plantvormen met elkaar versmelten. Haar vroege oeuvre bestaat uit grillige figuren, monsters, maskers, vogels en boomachtige wezens.

Haar eerste tentoonstelling volgde al in 1949. Bezoekers zagen een bonte verzameling terracotta figuren die rechtstreeks uit haar fantasie leken te zijn voortgekomen. Kunstcritici herkenden onmiddellijk de oorspronkelijkheid van het werk. In 1954

Grillige figuren, monsters, vogels en boomachtige wezens

exposeerde zij op de prestigieuze Salon de Mai in het Parijse Musée d'Art Moderne, naast beeldhouwers als Alberto Giacometi, Jean Arp en Germaine Richier. De invloedrijke kunsthistoricus A.M. Hammacher nam haar al in 1955 op in zijn standaardwerk *Beeldhouwkunst van deze eeuw*. Hij schreef dat haar werk ‘vol levendige spanning’ was en niet ongenoemd mocht blijven. »

» Nooit echt Cobra-lid

Hoewel Lotti van der Gaag qua stijl, geest en vriendschappen sterk verbonden was met de Cobra-beweging, werd ze nooit officieel lid. Daarvoor bestaat een praktische verklaring: Cobra werd opgericht in 1948 en viel al rond 1951 uiteen, juist in de jaren waarin Lotti haar kunstenaarschap ontwikkelde. Toen zij begin jaren vijftig in Parijs intensief optrok met voormalige Cobra-kunstenaars als Corneille en Karel Appel, bestond de beweging formeel al niet meer. Maar haar beelden sloten naadloos aan bij de vernieuwingsdrang van Cobra. Ook zij werkte intuïtief, spontaan en vanuit het onderbewuste. Haar grillige wezens, organische vormen en speelse fantasie lijken verwant aan de vormentaal van de Cobra-kunstenaars.

Toch bleef zij een buitenstaander. Dat had niet alleen met de korte levensduur van Cobra te maken, maar ook met de tijd waarin zij werkte. De naoorlogse kunstwereld werd grotendeels gedomineerd door mannen. Binnen de avant-garde draaide veel om informele netwerken, kameraadschap en onderlinge rivaliteit. Vrouwen werden daarin zelden als gelijkwaardige kunstenaars gezien. Zij werden eerder beschouwd als partner, muze of uitzondering dan als zelfstandige maker.

FOTO RCE

Reliëf (1951)

Sprookjes

Van der Gaag ondervond dat aan den lijve. Hoewel kunstenaars als Appel haar werk bewonderden, kreeg zij niet dezelfde internationale zichtbaarheid als haar mannelijke collega's. Tentoonstellingen, publicaties en museale aankopen richtten zich vooral op de inmiddels beroemde Cobra-kunstenaars. Haar sculpturen werden gewaardeerd, maar zelden opgenomen in het grote verhaal van de naoorlogse avant-garde. Zelf verwoordde zij die ongelijkheid scherp: ‘Durf niet te denken dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen. Dit zijn nog sprookjes.’

Juist omdat zij zich nooit aanpaste aan verwachtingen van anderen, bleef zij moeilijk in een bestaande kunsthistorische categorie onder te brengen. Ze was verwant aan Cobra zonder een Cobra-kunstenaar te zijn. Haar sculpturen zijn abstract én figuratief, speels én monumentaal. Ze ontsnapte aan alle etiketten.

Vanaf de jaren zestig en zeventig verschoof Van der Gaag haar aandacht steeds meer van beeldhouwen naar schilderen en tekenen. Daar waren zowel praktische als financiële redenen voor. Als ongehuwde moeder moest zij voortdurend vechten om financieel rond te komen en het laten gieten van bronzen beelden was kostbaar. Later maakten artritis en lichamelijke klachten het werken aan grote sculpturen steeds moeilijker. Daarom schakelde zij eerst over op schilderijen en tekeningen, later op gouaches en uiteindelijk op kleine pentekeningen.

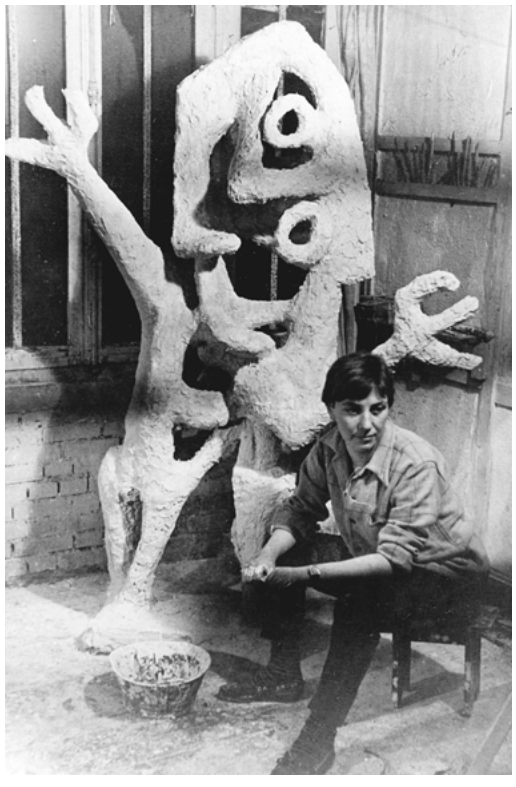

FOTO HENNY RIEMENS; MAI PICTORIGHT

Lotti van der Gaag rond 1951 in haar Parijse atelier

De naoorlogse kunstwereld werd door mannen gedomineerd

Herwaardering

Pas de laatste jaren krijgt Lotti van der Gaag de plaats die zij verdient. Kunsthistorici zien haar niet langer als een kunstenaar ‘uit de omgeving van Cobra’, maar als een zelfstandige pionier binnen de naoorlogse Europese beeldhouwkunst. Ook Willemijn Stokvis, de belangrijkste autoriteit op het gebied van Cobra, erkende dat Van der Gaags vroege sculpturen volledig aansloten bij de vernieuwingsdrang van de beweging en dat haar betekenis lange tijd is onderschat.

Een groot deel van haar werk is nu te zien in de expositie in het Purmerends Museum, met sculpturen, schilderijen, tekeningen en grafiek. Eerder werkten het museum en de Rijksdienst samen aan de tentoonstelling *Keramiek uit de Rijkscollectie. Vier decennia BKR - 1949-1987*. Deze expositie belichtte de Beeldende Kunstenaarsregeling (BKR), waarmee de Nederlandse overheid kunstenaars financieel steunde in ruil voor kunst. Ook Lotti van der Gaag maakte veelvuldig gebruik van deze regeling. Hierdoor verkreeg de Rijksdienst maar liefst 156 werken (werken op papier, schilderijen en sculpturen) van haar hand. Daarnaast verwierf de dienst via de kwijtscheldingsregeling in 2014 nog eens vier sculpturen van Van der Gaag. Deze bevinden zich in langdurig bruikleen bij het Cobra Museum maar twee hiervan zijn nu in onderbruikleen aan het Purmerends Museum gegeven. ■

Conservator bruiklenen Nathalie Menke verzorgde de bruiklenen voor de expositie, n.menke@cultureelerfgoed.nl. Moncef Beekhof is directeur van het Purmerends Museum.

Lotti van der Gaag in Beeld - sculpturen, schilderijen en werken op papier, Purmerends Museum t/m 11 april 2027.

Tegelijk verschijnt Van der Gaags biografie, geschreven door Mark van den Tempel: Het leven van de kleister, *uitg. WBOOKS, 240 blz., 39,95 euro.*

Oudste kadaster toegankelijker gemaakt

Tijdreis naar 1832

KAART HISGIS

Minuutplan van Amersfoort uit 1832 (boven) en gedigitaliseerd (linksonder). Choleraverspreiding in Amsterdam (1866) (rechtsonder)

KAART HISGIS

KAART KOLEREKAART.NL

Een tijdreis maken naar het Nederland van voor de grootschalige industrialisatie, urbanisatie en ruilverkavelingen? Dat kan met HisGIS. Het platform digitaliseert het oudste Nederlandse kadaster met ruim drie miljoen percelen en koppelt de kaarten aan registers met welke grond iemand bezat en waarvoor die werd gebruikt. Mede dankzij een subsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het platform nu technisch verbeterd, duurzamer en toegankelijker voor onderzoekers, erfgoedprofessionals en het brede publiek. JEROEN ZOMER EN ROMBERT STAPEL

In de kern is het Historisch Geografisch Informatie Systeem (HisGIS) een kaartviewer waarin zowel de kaarten (minuutplans) als de onderliggende registers van het Kadaster van 1832 gedigitaliseerd zijn terug te vinden. Het is echter meer dan een digitale kaartviewer: het is big data avant la lettre. Het platform biedt de mogelijkheid de kadastrale informatie op grote schaal te verbinden met andere bronnen. Zo kunnen nieuwe inzichten ontstaan op het gebied van onder meer sociale ontwikkelingen, stedelijke ontwikkeling, archeologie, historische ecologie of landschapshistorie.

19e-eeuwse epidemieën

Onderzoek naar 19e-eeuwse epidemieën vereist bijvoorbeeld inzicht in de sociale omstandigheden van slachtoffers. Overlijdensregisters uit die tijd geven vaak alleen leeftijd, geslacht en woonadres; beroep en sociale klasse ontbreken. Het kadaster van 1832 levert hier het ontbrekende puzzelstuk. Onderzoekers kunnen overlijdensgevallen nu eenvoudig koppelen aan percelen en gebouwen uit 1832. Voor het project *Dood in Amsterdam* leverde die koppeling de mogelijkheid om pokkensterfte ruimtelijk te analyseren: welke straten en stegen werden het zwaarst getroffen, en hoe verhouden die patronen zich tot de belastbare opbrengst van panden?

Een masterstudent aan de Universiteit van Amsterdam zocht voor de stad Amersfoort uit hoe de kans op overlijden door cholera in 1866 samenhing met de maatschappelijke ongelijkheid. Iets soortgelijks werd voor Amsterdam uitgevoerd. Een afstudeerproject van een student aan de Hogeschool Utrecht resulteerde voor de hoofdstad in de kolerekaart.nl. De uitkomsten tonen dat pokken- en cholerasterfte vaak samenhing met buurten met kleine percelen en lage belastbare opbrengst, aanwijzingen dat dichtheid en armoede de impact vergrootten.

Nauwkeurig uitgelijnd

Dat HisGIS het mogelijk maakt epidemieën niet alleen als medische gebeurtenissen, maar als sociaal ruimtelijke fenomenen te begrijpen, is te danken aan een uitgebreide technische upgrade. Het systeem is daardoor bovendien een stuk toegankelijker geworden. Heel Nederland zit nu in één overzichtelijke kaartviewer en de achterliggende data kan door iedereen worden gebruikt in eigen systemen. De kwaliteit van de kaarten is sterk verbeterd: de minuutplans van 1832 zijn nauwkeuriger uitgelijnd met het moderne coördinatenstelsel. Gebruikers kunnen altijd eenvoudig terug naar de bron, want per perceel zijn scans van originele kadastrale kaarten en registers beschikbaar.

De belangrijkste vernieuwing is misschien wel de ontwikkeling van een volledig nieuw invoersysteem voor vrijwilligers, want het platform is nog niet af en kan niet zonder vrijwilligers. Ongeveer twee derde van Nederland is in de afgelopen 25 jaar ingevoerd en met deze upgrade zijn de voorwaarden geschapen om het nog ontbrekende deel spoedig aan te vullen. Dat vergt wel een gezamenlijke inzet van gebruikers, publiek en de instellingen die eraan werken.

De vrijwilligers zijn in ieder geval enthousiast. ‘Met HisGIS krijg je antwoorden op je vragen en nieuwe vragen waar je nog geen antwoord op hebt’, zei een van hen. ‘Het leuke aan het tekenwerk vind ik dat je langzaam een witte vlek op de kaart ziet veranderen in een gekleurde gemeente. Je ziet patronen en ontdekt verrassende nog onbekende dingen.’ ◙

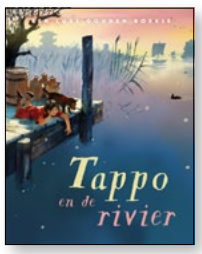
Jeroen Zomer is specialist landschapsgeschiedenis bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.zomer@cultureelerfgoed.nl. Hij werkt voor dit project samen met Rombert Stapel, werkzaam voor het KNAW Humanities Cluster. Meer info op www.hisgis.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DE REGISTRATIE VAN OBJECTEN MET EN UIT EEN KOLONIALE CONTEXT
Renate Meijer, Hanna Pennock en Sonja Wijs, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 26 pag., gratis download via cultureelerfgoed.nl

Een metalen halsband met het wapen van Nassau. Een schilderij met op de achtergrond een zwarte bediende. Een poster die een volgende Wereldtentoonstelling aankondigt. Hoe worden dergelijke objecten beschreven? Welke informatie ontbreekt? Instellingen zijn zich steeds bewuster van hun verantwoordelijkheid als het gaat om het beschrijven van hun collecties. Nieuw onderzoek en nieuwe inzichten vragen om aanpassing en aanvulling van de registratie. Deze handreiking, gericht op instellingen die voorwerpen beheren uit een koloniale context, beschrijft hoe instellingen dat kunnen aanpakken. Daarbij staat de vraag centraal hoe deze objecten beter vindbaar kunnen worden in de collectiedatabase en hoe ze het best kunnen worden beschreven. Goedgekozen bewoordingen zijn belangrijk, waarbij een thesaurus met gestandaardiseerde termen onontbeerlijk is.

TAPPO EN DE RIVIER; EEN FORT VOOR VLEERMUIS
Luxe Gouden Boekjes
Linda Dielemans, illustraties Irene Goede, Rubinstein, Amsterdam, 36 pag., € 10,99, ISBN 978 90 4763 542 0
Gitte Spee, illustraties Gitte Spee, Rubinstein, Amsterdam, 36 pag., € 9,99, ISBN 978 90 4763 541 3

De feestdagen komen eraan, en dus is het goed om aan de junior erfgoedconservatoren te denken. In de iconische Gouden Boekjes-reeks verschenen twee titels: *Tappo en de rivier* (6+) van Linda Dielemans en *Een fort voor Vleermuis* (3+) van Gitte Spee. De boekjes zijn een samenwerking met Stichting Werelderfgoed en UNESCO. In *Tappo en de rivier* lezen ze over de Rijn in de Romeinse tijd. Zij ervaren wat de grens van het Romeinse Rijk betekende voor de mensen die langs de rivier woonden. Centraal staat het jongetje Tappo. Die vaart met zijn vader over de rivier de Rijn. Wanneer hij heel goed luistert, vertelt de rivier hem verhalen. In Gitte Spees boek volgen we een kleine vleermuis die verdwaalt tijdens zijn eerste nachtelijke vlucht. Gelukkig krijgt hij hulp van een nieuwe vriend: Das. Samen gaan ze op zoek naar het fort waar Vleermuis woont. Tijdens hun reis ontdekken ze de Hollandse Waterlinies.

DE HACQUARTSTRAAT
Herinneringen aan goed en kwaad in Oud-Zuid
John Kleinen, Boom, Amsterdam, 304 pag., € 29,90, ISBN 978 90 2446 741 9

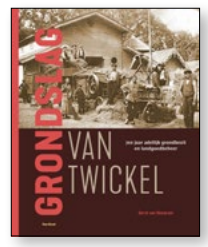
Volgens velen is de Hacquartstraat de mooiste straat van Amsterdam-Zuid. De toonaangevende en enigszins rebelse architecten Philip Warners en Gerrit Jan Rutgers ontwierpen de straat in de sfeer van de spraakmakende Amsterdamse School. De prachtige huizen werden al snel bewoond door de hogere echelons van de burgerij. Toen brak de Tweede Wereldoorlog uit. De huizen van bijna honderd Joodse bewoners werden onteigend door de Duitsers, die werden bijgestaan door gretige Nederlandse handlangers. De naoorlogse nasleep van deze roof van Joods onroerend goed zadelde zowel de oorspronkelijke eigenaren van de huizen en hun nazaten als de nieuwe bewoners nog lange tijd met problemen op. Universitair hoofddocent visuele antropologie John Kleinen brengt de vergeten bewoners weer tot leven.

HET ONTSTAAN VAN KAMPEN
Een achtste-eeuwse nederzetting in een leeg landschap
Johans C.G. Kreek, Walburg Pers, Zutphen, 216 pag., € 24,99, ISBN 978 94 6456 672 7

Kampen lijkt in 1227 plotseling op het historische toneel te verschijnen. In de schriftelijke bronnen wordt de stad dan voor het eerst genoemd, en nog slechts terloops. Het moment van die eerste vermelding is opmerkelijk, aangezien Kampen in de veertiende eeuw een periode van grote bloei doormaakte. Bovendien blijkt uit archeologisch onderzoek dat de stad ook al in de dertiende eeuw over aanzienlijke middelen en een hoge organisatiegraad beschikte. Hoe een stad met zo'n ontwikkeling pas in 1227 voor het eerst in de bronnen verschijnt, vormt een raadsel. Dit boek gaat langs verschillende wegen op zoek naar de kiem van de huidige stad. Die wordt gezocht in een nederzetting uit het begin van de achtste eeuw.

GRONDSLAG VAN TWICKEL
700 jaar adellijk grondbezit en landgoedbeheer
Gerrit van Oosterom, Noordboek, Gorredijk, 448 pag., € 49,90, ISBN 978 90 5615 864 4

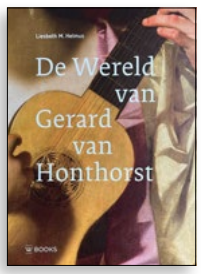

Twickel is het grootste particuliere landgoed van Nederland. Landschapshistoricus Gerrit van Oosterom richt zich op de geschiedenis achter dat succes: het grondbezit. Een verhaal dat zich uitstrekt van Den Haag tot Delden en van Franeker tot de Veluwe en dat gaat over eigenwijze rentmeesters, sterke vrouwen, grote idealen en diepe drama's. Dit boek vertelt daarmee ook een groter verhaal. Het gaat over het eeuwenoude ideaal van grootgrondbezit als basis van adellijke identiteit. Over volharding en meebewegen. En over de zoektocht van elke generatie om die grondslag steeds opnieuw vorm en inhoud te geven in een voortdurend veranderende wereld.

MIJN GEDROOMDE NEDERLAND
Jan Voerman jr. en de Verkadealbums
Peter Voerman, W Books en Voerman Museum Hattem, Zwolle, 96 pag., € 24,95,
ISBN 978 94 6258 755 7

Generaties groeiden op met de plaatjesalbums van Verkade uit de vorige eeuw. Ooit begonnen als een reclamecampagne, verschenen er in totaal dertig albums. In dit boek neemt Peter Voerman, de kleinzoon van de oorspronkelijke illustrator, ons mee achter de schermen van dit bijzondere erfgoed. Aan de hand van originele tekeningen, voorstudies en foto's uit het familiearchief én met de originele plaatjes uit het Zaans Museum wordt zichtbaar hoe de illustraties tot stand kwamen. Actuele foto's van dezelfde plekken ruim 110 jaar later maken duidelijk hoe het landschap is veranderd – maar niet overal.

DE WERELD VAN GERARD VAN HONTHORST
Liesbeth M. Helmus, W Books, Zwolle, 320 pag., hardcover, € 49,95, ISBN 978 94 6258 742 7

Vanwege zijn afwijkende, on-Nederlandse stijl bleef de schilder Gerard van Honthorst tot op heden onderbelicht. Onterecht, want Van Honthorst was tot 1650 een van de succesvolste en toonaangevendste schilders van de noordelijke Nederlanden. In dit boek vertelt Liesbeth Helmus, senior conservator oude kunst van het Centraal Museum Utrecht, over Honthorsts opleiding in Utrecht en zijn tijd in Rome, waar de schilder misschien wel de succesvolste en gelukkigste jaren van zijn leven doorbracht. Ook na zijn terugkeer had hij succes, tot buiten de landsgrenzen, en zeker als hofschilder in Den Haag waren voorspoed en aanzien zijn deel. De biografie biedt tal van nieuwe inzichten over Honthorsts loopbaan, werk en de artistieke en culturele milieus waarin hij verkeerde.

UITLENEN VAN VOORWERPEN AAN EEN MUSEUM
Alexandra van Kleef, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via cultureelerfgoed.nl

Een particuliere verzameling kan voorwerpen bevatten die van toegevoegde waarde kunnen zijn voor een tijdelijke tentoonstelling of een vaste museumpresentatie. Denk aan een schilderij van een kunstenaar over wie een expositie wordt gemaakt, of een historisch voorwerp dat de werking van een ambacht inzichtelijk maakt. Hoe ziet dat bruikleentraject er precies uit voor de particulier die een werk beschikbaar stelt, en wat wordt van hem of haar verwacht? Deze handreiking, die deel uitmaakt van de serie *Verzamelingen beheren en behouden*, belicht alle benodigde stappen voor een soepel verloop van de bruikleen, tot en met de onbeschadigde terugkeer van het uitgeleende werk. ◙

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via tijdschrift@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 18, nummer 4, november 2026

Eindredactie Dirk Snoodijk, met medewerking van Pancras Dijk en Dirk Koppes (tijdschrift@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Jan van Doesburg, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Guusje Harteveld, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Alexandra van Kleef, Froukje van der Meulen, Dolf Muller, José Schreurs, Marike Snoek, Janneke van der Stok, Adinda van Wely, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren of scan de blokjescode. Adreswijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
033 – 421 7 456 (vakinhoudelijke vragen)
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief
Open ma t/m vr 9-16.30 uur
033 – 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland
Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Rijkserfgoedlaboratorium
Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

MIX
Van verantwoorde herkomst
FSC® C003606
www.fsc.org

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

FOTO WALRAAD ARCHITECTEN

2025: Van de stal voor elandantilopen in Blijdorp uit 1941 waren veel details gesloopt

FOTO RCE, NADINE VAN SCHIE

2026: Nu is de detaillering teruggebracht en overnachten er bosrendieren en wallaby's

BAROKKE KRULLEN VOOR BOSRENDIEREN

Uniek aan de Rotterdamse Diergaarde Blijdorp is dat die geheel naar het ontwerp van één architect tot stand kwam, Sybold van Ravesteyn. Dat gebeurde tussen 1939 en 1941. Sindsdien staat Blijdorp bekend om zijn gebouwen met barokke krullen en ronde vormen. De dierentuin kent maar liefst 21 rijksmonumenten, waaronder de stal voor de elandantilopen, grote hoefdieren uit Afrika. Dit houten nachtverblijf moest nodig worden gerestaureerd en geschikt worden gemaakt voor twee andere diersoorten. Allereerst voor bosrendieren, hoefdieren met lange poten en grote geweien uit het noorden van Rusland. En ten tweede voor wallaby's, kleine kangoeroes uit Australië. Van Ravesteyn gaf de stal een gewelfd dak. Opvallend zijn de gekrulde dakbalken en de ronde witte kolommen op de hoeken. Het overstek is in de jaren zeventig verwijderd. En de leivormige dakpannen zijn vervangen door een soberdere, bitumen dakbedekking. Hierdoor was veel van de oorspronkelijke uitstraling verloren gegaan. Walraad Architecten begeleidde de restauratie, met advies over de aanpassingen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bovendien droeg de Rijksdienst bij met subsidie. De leipannen zijn teruggebracht. Tegelijk is het dak passend geïsoleerd. Ook is het overstek gereconstrueerd met precies de door Van Ravesteyn bedachte detaillering. Om het verblijf geschikt te maken voor de bosrendieren met hun brede geweien is er een nieuwe dubbele deur aangebracht. Deze aanpassing is zo subtiel ontworpen dat ze haast niet opvalt. De nieuwe bewoners hebben hun stal inmiddels met succes in gebruik genomen. ■

Cas Nagtzaam, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt met expertise bij aan de restauraties in Blijdorp, c.g.nagtzaam@cultureelerfgoed.nl.